

A 20. század hangja
Archívum és Kutatóműhely
1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.

Projekt záróbeszámoló

A (Disz)kontinuitások – A magyar szociológia 1960 és 2010 között
című, 115644 számú OTKA kutatásról (2016–2019)

Kovács Éva, habil. CSc.

Kutatásvezető

Szabari Vera, habil. PHD.

senior kutató

Tartalomjegyzék

Tartalomjegyzék.....	1
1. A kutatás háttere és alapjai.....	2
2. A kutatás eredményei	3
2.1. Az archívum.....	3
2.2. Tudományos kutatások.....	5
2.2.1. Összehasonlító fogalomtörténeti elemzés.....	5
2.2.2. Kiemelt kutatási irányok.....	6
2.2.3. Összehasonlító elemzés	10
2.2.4. Összegzés	10
3. Konferenciák, műhelybeszélgetések.....	12
4. Oktatás.....	14
5. Publikációk	15
6. Kötetterv.....	17
Tervezett fejezetek.....	17
Szabari Vera: Bevezető (lásd a beszámoló végén)	17
Szabari Vera: A modernizáció új útjain – Társadalmi rétegződés-vizsgálatok és struktúraelméletek.....	17
Tibori Tímea: Álmodok és a valóság – Életmód, elmélet és módszertan.....	18
Ságvári Bence: Empirikus értékutatások “akkor” és “most”	18
Szabari Vera: Kikből lesznek az elitek? Elitkutatások lehetőségei és korlátai Magyarországon 1960 és 2010 között	19
Gárdos Judit: Előítélet- és értékutatások Magyarországon	20
Vajda Róza: Kategóriák szorításában – A roma-reprezentációk politikai dimenzióiról.....	21
Vigvári András: Az informalitás fogalomtörténete a magyar szociológiában	22
Kovács Éva – Lénárt András: Kisebbségsszociológia	22
Vigvári András: The Concept of Informality in Hungarian Sociology	23
Czibere Ibolya: Szegénységkutatások.....	24
Szabari Vera: Bevezető	25

1. A kutatás háttere és alapjai

[A 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely](#) 2009 tavaszán, a 77566 sz. OTKA kutatási projekt keretében kezdte meg működését, majd 2011-ben a 101046 sz. kutatás folytatta tevékenységét, jelenleg pedig az ugyancsak az archívumhoz és kutatóműhelyhez kapcsolódó 2016-ban indult 115644 számú projektet zárjuk. Itt kell megemlítenünk, hogy az OTKA támogatása nélkül a magyar szociológiatörténet kvalitatív forrásainak ezen archívuma és a közel tíz éve működő kutatóműhely nem jöhetett volna létre. Külön köszönettel tartozunk azért, hogy 2016–2019 között, immár harmadik alkalommal nyertük el az OTKA bizalmát, így az összegyűjtött anyagok alapján a (Disz)kontinuitások – A magyar szociológia 1960 és 2010 között című, 115644 sz. kutatás keretében végezhattünk tudományszociológiai és tudománytörténeti, valamint szociológiatörténeti kutatásokat és elemzéseket és bővíthettük a szakmatörténeti gyűjteményt.

Jelen beszámoló a 115644 sz. kutatás eredményeire koncentrál, ugyanakkor a kutatásunk és működésünk sikeréhez hozzátartoznak az első két projektben elért eredmények is. Korábbi vállalkozásaink is rendhagyóak voltak, hiszen nem kizárólag tudományos vizsgálatok történtek és publikációk, konferenciaelőadások születtek, hanem jelentős humán erőforrást, önkéntes és szakmai gyakornok munkáját koordinálva létrejött egy digitális archívum, amely több, mint 10 éve régi és új kutatói igényeket szolgál ki, miközben folyamatosan gyarapítja állományát is. A 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely másik sajátossága, hogy itt teljes (elsősorban kvalitatív) kutatási dokumentációk érhetők el online. 2009-ben az archívum kialakításakor, együttműködési megállapodás jött létre a Nyílt Társadalom Archívummal (OSA). A kutatás online felületét továbbra is az OSA biztosítja, illetve kontrollált archívumi szabályozók és fizikai körülmények között ők őrzik a beszkenelt, digitalizált és kutatásra bocsátott gyűjtemények papíralapú eredeti példányait is. Mindezek következtében a 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely mára a szociológusi, társadalomkutatói és társadalomtudományos szakma elismert archívumaként szolgálja ki a kutatói igényeket.

2. A kutatás eredményei

2.1. Az archívum

Gyűjteményrendezés

Bár az eredeti tervben ezzel a lehetőséggel nem is számoltunk, a kutatással párhuzamosan a három év során számos nagyobb gyűjteménnyel gazdagodott az archívum. Ezek főként személyes megkeresés útján, olykor kollégák közvetítésével kerültek hozzánk – ami azt is igazolja, hogy egyre szélesebb körben ismerik és használják az archívumot – de előfordult az is, hogy munkatársaink győzték meg az adományozót. Az MTA intézeteinek elköltözése ugyancsak alkalmat szolgáltatott régi kutatási dokumentumok előkerülésére, összegyűjtésére illetve teljes eddigi kutatói életművek átvételére. A Szociológiai Intézet korábbi épületének kiürítésekor került a birtokunkba Losonczy Ágnes, H. Sas Judit, S. Nagy Katalin és Sági Mária anyagainak egy része, amelyekkel kiegészítettük a már meglévő gyűjteményüket. Külön örömet jelentett a számunkra, hogy egyes közgazdász kollégáink – Csanádi Mária, Köllő János, Kertesi Gábor – is átadták nekünk interjúalapú kutatásaik dokumentumait, és munkatársaikat is ugyanerre biztatják. Az ő adományaik sokat jelentenek abból a szempontból, hogy archívumunk sokoldalúan mutathassa be az interjú kutatási módszertant.

Az újonnan beérkezett gyűjtemények javát munkatársaink és gyakornokok segítségével sikerült feldolgoznunk és digitalizálnunk a három év alatt. Az OTKA nagyvonalú támogatásának köszönhetően a projekt utolsó hónapjaiban külsős munkatársakat is felvehettünk a munkálatok befejezése és a projekt megfelelő lezárása érdekében. A fájlokat megtisztítottuk, rendeztük, a gyűjtemények egy része már online elérhető. Az elkészült gyűjtemények összesen több tucat folyóméternyi fizikai állományát átköltöztettük a Blinken OSA Archívumba. A 2016-ra már elkészült gyűjtemények – Kamarás István, Losonczy Ágnes, S. Nagy Katalin, Sági Mária, Siklaki István – papíralapú dokumentumai ugyancsak átkerültek az OSA Archívumba, a hiányzó anyagok szkennelése is megtörtént.

A projekt futamideje alatt, 2016 óta a következő kutatók gyűjteményének rendezésére, digitalizálására és – fizikai állomány megléte esetén (A. Gergely András anyagainak kivételével, melyek szkennelése tovább tartott) – szállítására került sor: Laki Mihály, Erős Ferenc, Ladányi János, Szilágyi Júlia – Pető Katalin, Utasi Ágnes, Köllő János, Szalai Júlia, Rácz József, Örkény Antal – Kovács M. Mária, Lynn Hooker, A. Gergely András.

Ezen felül gyűjteménypótlásokat is végeztünk. Újabb dokumentumokkal egészültek ki a következő gyűjtemények: Laki Mihály, Utasi Ágnes, Losonczy Ágnes, S. Nagy Katalin, H. Sas Judit. Ezeket integráltuk a katalógusrendszerbe, a papírdokumentumokat pedig a továbbítottuk az OSA munkatársainak. H. Sas Judit gyerekrajz gyűjteményéhez egy újabb, a korábbinál is nagyobb anyag került elő (közel 4500 dokumentum) – ezek fizikai rendezését tudtuk eddig elvégezni és előkészíteni a digitalizálást.

Folyamatban van Kulcsár Kálmán és a Művelődéskutató Intézet anyagainak, valamint a külföldön élő magyar kutató, Szapor Judit videó interjúinak rendezése. Feldolgozás alatt áll továbbá két terjedelmes életmű: Csanádi Mária és Dávid János interjúk kutatásainak anyaga. Dávid gyűjteményének digitalizálása és feldolgozása két OTKA projekt – a Valuch Tibor által vezetett K 116625 sz. OTKA kutatás és a mi kutatásunk – együttműködésében kezdődött: a dokumentumok egy részét a PTI-ben szkennelték, a többi digitalizálását, valamint az anyag rendszerezését, katalogizálását mi végeztük, és a dokumentumok az archívum oldalán lesznek hozzáférhetők.

Új weboldal

Egy korábbi dokumentációs és archiválási projekt lezárásaként új al-weboldalon mutatjuk be a Meseerdő című audiovizuális dokumentum-összeállítást, amely oktatási anyagként is használható: <http://20szazadhangja.tk.mta.hu/meseerdo>

A dokumentációt egy külföldi színdarabban is felhasználták: Vigyázat, szomszéd! – Vorsicht, Nachbar! Rendező: Dömötör András, forgatókönyvíró: Kovács Éva (Helyszín: Graz, Ausztria)

Gyakornokok az archívumban

A gyűjteményrendezési munkálatokban 2016-ban kettő, 2017-ben négy, 2018-ban öt és 2019 tavaszán egy egyetemista (ELTE, Károli Gáspár Református Egyetem) volt a segítségünkre. Gyakornokaink az anyagok rendszerezésében, listák és katalógusok készítésben segítettek, dokumentumokat szkenneltek, digitális fájlok tisztítását végezték, valamint anyagot gyűjtöttek és összefoglalókat írtak a kutatói interjúk honlapunkon történő közzétételéhez.

Szakmatörténeti interjúk

A projekt során több életút-életpálya interjút készítettünk adományozókkal és más kutatókkal, így Berkovits Györggyel, Bíró Judittal, Csanádi Máriával, Laki Mihállyal, Köllő Jánossal, Ladányi Jánossal, A. Gergely Andrással, Lynn Hookerrel és Bögre Zsuzsával, valamint kiegészítés készült a korábban felvett S. Nagy Katalinnal készült interjúhoz. Folyamatban is van interjú felvétele (Kovács Katalin), néhány pedig szerkesztés alatt áll (Szuhay Péter, Csanádi Mária, Ladányi János).

Az online repozitórium migrációja

A munkálatok gördülékenyebbé tétele és a kapacitások jobb kihasználása érdekében az MTA TK Főigazgatójának támogatásával, az OSA-ban dolgozó partnereinkkel egyetértésben úgy döntöttünk, hogy az archívum online repozitóriumát átköltöztetjük az MTA TK szerverére. A folyamat a SZTAKI munkatársainak technikai segítségével 2018 őszén lezajlott, a szükséges kiigazításokat, javításokat 2019-ben végeztük el.

Jogsabályok alkalmazása

A 2018-ban hatályba lépő adatvédelmi törvénynek (GDPR), valamint a tudományos levéltárakra, archívumokra vonatkozó szabályoknak történő megfelelés érdekében szakértők véleményét kértük ki, hogy átfogalmazzuk az adományozókkal és kutatókkal kötött megállapodások feltételeit.

2.2. Tudományos kutatások

Kutatásunk alapkérdése 2016-ban az volt, hogy mennyiben tekinthető folytonosnak, illetve megszakítottnak az 1960 és 2010 közötti hazai szociológiai gondolkodás, illetve milyen jellemzők alapján értelmezhetők folytonosként ezen időszak szociológiai kutatásai. Kutatásunk abból a meggyőződésből táplálkozott, mely szerint az 1960-as években kiépült hazai szociológia a fennálló politikai, gazdasági, tudománypolitikai és társadalmi nehézségek és kényszerek mellett számos kutatási területen tudott hiteles és releváns állításokat tenni a korabeli társadalomról. Hipotézisünk beigazolódni látszik, az 1960 és 2010 közötti időszak főbb kutatási irányzatai által létrehozott tudás jelentős része, legtöbb esetben explicit, máskor látens módon napjainkban is jelen van, hat jelenkori kutatási stratégiáinkra, gondolkodásunkra, az alkalmazott módszerekre. Pályázatunk tervezett súlypontjai a következők voltak:

2.2.1. Összehasonlító fogalomtörténeti elemzés

Célunk a szociológiai kutatásokban használt fogalmak és kategóriák történelmi elemzése, illetve a változó fogalmi reprezentációk tartalmának vizsgálata volt. Ennek megfelelően különféle társadalomtudományi fogalmak – mint például: attitűd, életmód, elit, érték, időmérleg, kisebbség, szegénység, előítélet, asszimiláció, akkulturáció, identitás, leplezkedés, társadalmi struktúra, rétegződés, mobilitás, egyenlőtlenség, osztály, réteg, szocialista társadalom – longitudinális elemzésén keresztül mutatjuk be, hogyan változott a kutatás terepe, a kutatók perspektívái, illetve a kutatásra érdemesnek tartott jelenségek köre és a megnevezésükre szolgáló kifejezőkészség az elmúlt közel öt évtized alatt.

Az általunk vizsgált 50 év nem tekinthető egységes időszaknak, így jelentős szempont volt a korszakok kialakítása, annak ellenére, hogy a különböző területeken használt fogalmak egymáshoz viszonyítva sem azonos ütemben és mértékben változtak. A kutatás során a magyar szociológia 1960 és 2010 közötti történetében négy korszakot különböztettünk meg. Az első az 1960–73 közötti időszak, amikor 1956 után a kádár rendszer konszolidációjával párhuzamosan elindult a szociológia hazai intézményrendszerének fokozatos kiépítése. A második szakasz 1974–1989 közé tehető, ezt egyfelől a *professzionalizálódással* (Kolosi 1991), másfelől a bezárkózással, a kritikai szociológia feladásával és egy új típusú „ellenzéki szerep” megjelenésével lehet jellemezni. Kutatásunk szempontjából az utolsó szakasznak tekinthető 1990 és 2010 közé eső húsz év a rendszerváltás reményeivel és kihívásaival, a szociológia számára megnyíló új lehetőségekkel, újszerű feladatokkal és szerepekkel jellemezhető, amikor is a demokratikus keretek között működő tudományos közeg és a nemzetközi környezet, az ezekben való megjelenés lehetőségei és kihívásai hirtelen felértékelődtek.

Nem állítjuk, hogy a korabeli társadalmi, gazdasági és politikai viszonyok vagy éppen az ezekkel összefüggésben lévő tudománypolitikai változások egyértelműen meghatározták volna a fogalmak használatát, hiszen kutatásaink épp azt mutatják, hogy a fogalmi változások más-más mintát rajzolnak ki és maguk a szociológia által használt fogalmak is meghatározzák azt, amit valóságként érzékelték az adott

társadalomban élők. Ugyanakkor, mivel ezek a fogalmak, kategóriák és a kutatási témák nem kizárólag a tudományos munkák, hanem a közbeszéd részei is voltak (Kuczi 1991, Somlai 1991), az egyes korszakokat összekapcsoló vizsgálatuk lehetőséget teremtett arra, hogy bemutassuk, hogyan alakult át, vagy mely pontokon állandósult éppen társadalmunk és tudományunk nézetrendszere a történelmi, politikai és gazdasági változások nyomán.

2.2.2. Kiemelt kutatási irányok

Vizsgálatunkat az alábbi kutatási területeken végeztük el, természetesen nem ölelve fel a szociológiai kutatások teljes spektrumát:

Társadalmi struktúra és rétegződés

Az 1960-as években újraindult hazai szociológiában a társadalmi szerkezet és a rétegződéskutatás alapvető kutatási területekké váltak és egészen a rendszerváltásig azok is maradtak: részben a téma társadalmi aktualitása okán: jelentős átalakulások történtek az 1945 utáni társadalmakban, melyek nem csupán a hazai, de a nemzetközi tudományos közösség számára is kulcsfontosságúvá tették a struktúra, rétegződés és mobilitás kérdését. Másrészt, ehhez szorosan kapcsolódva, a téma politikailag szenzitív jellege miatt.

Ily módon a társadalmi struktúra- és rétegződéskutatás, valamint a hozzá szorosan kapcsolódó mobilitásvizsgálatok jó indikátorai lehetnek volna annak, hogy mennyiben tudott a magyar szocialista társadalom valóban modernizálódni, nyitottabbá válni, illetve, hogy melyek azok a régi vagy új dimenziók, amelyek az új társadalmi szerkezetben meghatározzák a hierarchiába való tagozódás mikéntjét. Épp ezért a struktúra és rétegződéskutatás egyik központi részévé vált a társadalmi egyenlőség/egyenlőtlenség diskurzusának is, mely tovább erősítette e terület kiemelt szerepét. Vagyis az 1960–1989 között született rétegződésvizsgálatokhoz legtöbb esetben szorosan kapcsolódtak olyan, a kötetben is tárgyalt további területek, mint például a hátrányos helyzetűek kutatása, később a szegénység- és cigányvizsgálatok, vagy az életmód és a polgárosodásról szóló diskurzusok.

A tanulmány célja bemutatni, az érintett területek fogalom használatát, a kutatások módszertani eszköztárát és alapvető célkitűzéseit. Kitér arra is, hogy e területeken mennyiben jelenik meg az örökség, az átvétele/utánzása, illetve a sajátos hazai és nemzetközi térben is releváns innováció.

Életmód és kultúrakutatások

Az életmód- és időmérleg kutatások az 1960-as évek elején, a szociológia mint diszciplína hazai kiépülésével egy időben indultak meg. A munkások művelődése, időhasználata, a munkával és más tevékenységekkel töltött idő mennyisége ideológiai szempontból is releváns kérdés volt, mert az egyéni kiteljesedés a szocialista rendszer sikerességének egyik fokmérőjévé vált. Az időmérleg-kutatás módszertana, azaz életmód kutatás mérési és kódolási rendszere a magyar szociológia legnagyobb hatású újításává vált a 20. századi nemzetközi szociológiában (Szalai 1972). A hazai szabadidő kutatások jól példázzák azt a fejlődést, ahogy a tudományos

gondolkodásban eljutottunk a rekreatív funkcióktól (free time) az önkéntes szabadidő eltöltésén át (leisure time) az élményszerzésig (flow), s ezzel összefüggésben a kulturális magatartásformák, fogyasztási szokások megismeréséig.

Értékkutatások

Az értékek (és leginkább ezek változásának kutatása) a magyar szociológiai kutatások egyik legintenzívebben művelt területe volt az 1970-es és 1980-as években. Magyarország helyzete azért is egyedülálló volt a keleti blokkban, mivel az országos reprezentatív, illetve bizonyos társadalmi csoportokra fókuszáló „belföldi” kutatások mellett az 1980-as évektől kezdődően több nemzetközi összehasonlító kutatás (World Values Survey WVS, International Social Survey Program – ISSP) is elkezdődött. Elsősorban az European Social Survey (ESS) kutatássorozaton keresztül pedig immáron közel két évtized értékváltozásának folyamatai vizsgálhatók nemzetközi összehasonlításban. A tanulmány az értékkutatások történetét elsősorban elméleti, másodsorban pedig módszertani oldalról közelíti meg. Azt vizsgálom, hogy milyen elméleti „csírákból” táplálkoztak ezek a kutatások, hogyan változtak az értékek mérhetőségét meghatározó domináns elméleti konstrukciók. Az elemzésnek a terjedelmi korlátok miatt nem lehet célja a kutatások (közel) teljeskörű áttekintése, ezért elsősorban néhány kitüntetett szerzőre (Hankiss Elemér, Vitányi Iván, Varga Károly, Váriné Szilágyi Ibolya, stb.), illetve az olyan nagyhatású, összefoglaló munkákra fókuszálok, amelyeken keresztül jól megragadhatók a vizsgált kérdések. Ilyen volt a „múltból” többek között az 1985 őszén megrendezett „Érték, értékkonfliktus, társadalmi változás” konferencia előadásait bemutató két kötet (Értékek és változások I-II., Tömegkommunikációs Kutatóközpont), vagy az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztálya által indított (Szalai Sándor által vezetett) kutatás eredményeit bemutató, 1986-ban megjelent Társadalomtudományi Közlemények különszám. A „jelen” kutatási irányait pedig leginkább a TÁRKI, illetve az ESS magyarországi adatfelvételei, illetve az ebből készült publikációk határozzák meg.

Szegénységekutatások

Az 1960-as évek végétől, 1970-es évek elejétől Ferge Zsuzsa, Kemény István (Ferge 1969, Kemény 1972) és tanítványaik arra a kérdésre kerestek választ, hogy miért nagyobbak a társadalmi egyenlőtlenségek, mint lenniük kellene a politika által deklarált ideológia és önképe, illetve a kutatók igazságérzete szerint. A fizikai és társadalmi életesélyek egyenlőtlenségeit, a gazdagság és szegénység tényeit nem csupán a hatalom fedte el, hanem az épp akkoriban fellendülő gazdasági folyamatok is. Az azonban a viszonylagos kedvező helyzetben is kimutatható volt, hogy ezek az egyenlőtlenségek léteznek – ezeket írta le az első rétegződéskutatás, és ezeket kezdte el alaposabban feltárni, megérteni az ún. „szegénységekutatás” – és ezek elsősorban strukturális okokra vezethetők vissza. A Kemény által vezetett „szegénységekutatás” ugyanakkor az 1961-es Központi Bizottsági határozattal hivatalosan nem létezőnek nyilvánított roma népesség jelenlétére, történetére, szociális és gazdasági helyzetére is rávilágított. (Manchin–Szelényi, 1986) A

rendszerváltást követően a szegények száma láthatóvá vált és növekedett. A szegénységre használt kifejezőkészlet egyre differenciáltabbá vált, a korábban használt hátrányos helyzetűek, illetve halmozottan hátrányos helyzetűek megnevezések mellett megjelent a hajléktalanság, a munkanélküliség, az elszegényedés, a szegény romák/nők/gyerekek stb. kategóriái, illetve intézmények és intézményesített diskurzusok születtek a szegénység kezelésére. (Andorka 1994; Ladányi–Szelényi 2004)

Romakutatások

A romák helyzetével foglalkozó szociológiai kutatásokat többnyire áthatja a társadalmi változás igénye. Jellemzően a szükségesnek vélt beavatkozás szabja meg a kutatás kereteit, módszereit, irányultságát. A közvetlen szakpolitikai relevancia mellett, a téma érzékenysége folytán sokszor általánosabb politikai érvényre tesznek szert a romákra és a velük szembeni bánásmódra vonatkozó kijelentések. A romákkal kapcsolatban alkalmazott kategóriák ezért nemcsak leíró, hanem – politikai töltetüknél fogva – normatív jellegűek is: rajtuk keresztül értelmeződik a roma lakossághoz való viszonyulás, sőt az is, kit és miért tekintenek romának. Abból a szempontból vesszük sorra a romákkal kapcsolatos szociológiai alapfogalmakat, hogyan konstruálják meg a vizsgálat tárgyát, milyen jellegzetességeket domborítanak ki, és mi minden marad rejtve. A tanulmány a tudományos módszerek és elméletek politikai tartalmait vizsgálva osztályozza és jellemzi a roma kutatásokat.

Elitkutatások

Az elitkutatások egyik alapvető kérdése magának az elit fogalmának meghatározása, annak tisztázása, hogy a kutatók milyen dimenziók alapján különböztetik meg az elit tagjait az adott társadalom más csoportjaitól. Történeti elemzésünk során ezért elsősorban ezen meghatározások és kritériumok rendszerét tettük vizsgálat tárgyává. Az 1960 és 1989 közötti magyarországi elitkutatások viszonylag szűk területre korlátozódtak, mivel a szocialista rendszer szemérmesen kezelte a kedvezményezett társadalmi csoportok helyzetét, őrizve az egalitarizmus eszméjét. A korabeli társadalomra kiterjedő elitkutatás 1960 és 1989 között nem készült, ami ebből az időszakból elemzendő azok a történeti elitkutatások voltak (Szabari 2011). 1990 után az elitkutatások száma robbanásszerűen megnőtt. A korábbi hazai hagyományok hiányában a kutatók egyrészt visszatértek a klasszikus elitelméletekhez, a nyugati elméletek átvételével pótolták a hiányt (Pareto, Mosca és Michels), másrészt a felélénkült nemzetközi érdeklődés (Kristóf 2011) következtében új fogalmi és módszertani sémák jöttek létre a poszt szocialista országokban zajló, az elitet is érintő változások leírására (Szelényi–Szelényi–Kovách 1995, Szelényi et. al 1996). Ebben a fejezetben azzal is foglalkozunk, hogy például a nemzetközi érdeklődés vagy a közgazdaságtani irányzatok milyen hatással voltak e téma fogalmi és módszertani apparátusára, illetve a hazai kutatók által az 1990-es években főként kvalitatív módszerekkel elkezdett vizsgálatokra (Laki–Szalai 2004, Kovách et al. 2006).

Előítélet- és értékutatások

Az előítéletkutatások a szocializmusban alapvetően két, egymással ellentétes alapvetésből indultak ki. Ez a két irányzat a nemzetközi szociálpszichológia történetére is jellemző. Egyfelől számos kutató azt hangsúlyozta, hogy az előítéleteket ki kell irtani, mert egy modern és szocialista társadalomban nem kívánatosak. Másfelől sokan rámutattak, hogy az előítéletek az emberi gondolkodásban fontos funkcióval bírnak, tehát alapvetően nem kell őket negatív konnotációval illetni. A rendszerváltás után az előítéletkutatók az előítéletek erősödését hangsúlyozták, a szocializmus pedig egy olyan rendszerként jelenik meg írásaikban, amely alatt az előítéleteiket az embereknek el kellett hallgatniuk.

Az értékutatók a szocializmus alatt sokszor tipikusan a magaskultúra elterjedését kutatták, annak pozitív értéket tulajdonítva. A rendszerváltozás előtt és után is készültek nem ilyen normatív, nagy ívű kutatások, amelyek a speciálisan magyar értékeket kutatták, azokat a nemzetközi értékutatásokba beillesztve.

Kisebbségutatások

A magyar szociológia talán legkevésbé kontinuos és koherens területe (volt) a kisebbségutatások gyűjtőnéven összegezhető vizsgálatok csoportja. A téma a "nemzettudat"-kutatásokon keresztül szivárog be a szociológia diszciplinájába, de más tudományterületeken is jelentőségre tesz szert (mint pl. hagyományosan a néprajz, az antropológia, de később a társadalomtörténet, -statisztika, -geográfia és a politikatudomány). Mi e széles kutatási témának azzal a metszetével foglalkozunk, amely a szociológia diszciplináján belül értelmezi a nemzet, a nemzetiség, a kisebbség, később az etnicitás fogalmát.

A hetvenes évektől, a szociológia intézményesülésétől megjelennek az első a nemzettudat-kutatások, melyek elsősorban a határon túli magyarokra koncentráltak, majd az előítéletek kapcsán a nyolcvanas évektől más csoportok (cigányság, zsidóság, hazai kisebbségek, mint pl. németek, szlovákok) is a vizsgálódás fókuszába kerültek. A változó fogalomhasználat tükrözi a tudományos gondolkodás változását fejlődését: nemzetiség, kisebbség, etnikum, diaszpóra, identitás, alteritás és a rendszerváltás után a migrációs kutatások is alakítják a kisebbségtudomány szociológiai diskurzusait.

A kilencvenes évek az intézményesülés, a kutatások tömege és módszerek változatossága miatt a csúcsideőszaknak tekinthető, az ezredforduló után azonban az érdeklődés és innováció csökken, a műhelyek zsugorodnak.

Informalitás

A nyolcvanas évek elejétől megnöttek a magyarországi szociológiában az informalitás fogalmát az államszocializmus társadalmi viszonyainak megértéséhez bevonó kutatások. Új fogalmak keletkeztek, mint például a második gazdaság és lokális szinten is új megközelítésmóddal vizsgálták pl. a háztáji gazdaság, a fusi illetve a néprajzban már korábban is vizsgált kaláka.

Kitérünk arra, hogy a posztszocialista korszakban hogyan változott az informalitás fogalmának használata és milyen új társadalmi folyamatok definiálásra találtak alkalmasnak a rendszerváltás utáni kutatások. Rávilágítunk arra az összefüggésre, hogy az informalitást az 1990-es évek politikai és gazdasági átalakulása során létrejövő, folyamatosan változó környezetben zajló szabályozatlan gyakorlatok leírására használták a kutatások, míg a vizsgálatok másik nagy csoportját az átalakulást elszenvedő vesztes, társadalmi csoportokról szóló leírások képezik, akik csupán informális stratégiák segítségével képesek előállítani a társadalmi reprodukciójukhoz szükséges javakat.

2.2.3. Összehasonlító elemzés

Ahogy az a fenti rövid leírásból is látszik, az egyes kutatási területek sok esetben több szállal is kötődnek egymáshoz, sőt kronologikus vizsgálatuk azt is feltárja, hogyan alakulnak át egyik témáról a másikra kutatási gyakorlatok, elméletek. Ezért emellett, hogy külön-külön szemügyre vesszük az egyes kutatási témákat, lényegesnek tartjuk az így feldolgozott területek azonos keretrendszerben történő összehasonlító elemzését. Ehhez az örökség-utánzás-felfedezés hármass modelljét (Kovács 2002) alkalmaztuk. Az "örökség" alatt a századelőn, a két világháború közötti időszakban és az 1945–1950 közötti években használt szociológiai és társadalomtudományi fogalmak, a társszociológiai képviselői által bevont fogalmi eszköztár alkalmazását értettük. Az "utánzás" metaforával azokat a gyakorlatokat kívántuk megragadni, melyek a nyugati szociológia fogalmi készletét egy az egyben átvették, de legalábbis igyekeztek adaptálni a magyar helyzetre. Végül, "felfedezésként" tekintettünk azokra a hazai eredményekre, melyek jelentős tudományos innovációt jelentettek akár a hazai szociológiai gondolkodásban, akár nemzetközi szinten. Az összehasonlító munka érdekében a következő szempontokat érvényesítettük még azon témákban, ahol ezek relevánsnak mutatkoztak: egyes témákkal kapcsolatban megvizsgáltuk a 3T, a támogatott/tűrt/tiltott kategóriák rendszerének hatását, illetve azt is, hogy milyen módszertani sajátosságokkal, pl. a *kvantitatív* vagy a *kvalitatív* módszertan dominanciájával jellemezhető, ha egyáltalán, egy-egy kutatási terület, és hogyan viszonyul ez az örökség-utánzás-felfedezés modellhez. Ugyancsak fontos elemzési szempontnak tekintettük a fenti témákban született kutatások *ideologikus* vs. *pragmatikus* jellegét, ami alatt azt értettük, hogy mennyiben vállalták fel az egyes írók az elméleti keretek ütköztetését a hivatalos ideológiával, illetve mennyiben kívántak annak megfelelni, vagy inkább a pragmatikus utat választva, megkerülve az elméleti konfliktust, a kutatás empirikus jellegét hangsúlyozták. Ennek a konfliktusnak az elkerülésére illetve felvállalására jó példákat találni a szegénység- vagy kisebbségkutatások körében csakúgy, mint a rétegződés-vizsgálatok és a társadalmi szerkezet-leírások között.

2.2.4. Összegzés

A kutatás eredményének elsősorban azt tekintjük, hogy létrejött egy összefoglaló történeti munka, mely az 1960–2010 közötti hazai szociológia főbb kutatási irányzatainak elsősorban fogalomtörténeti és módszertani elemzéseit tartalmazza a folyamatosság és megszakítottság keretein belül. Természetesen az elkészült munka

sem pótol minden hiányt, nem tárgyalja e kutatási területek intézményi hátterét, ez nem is volt célja jelen kutatásunknak. Ugyanakkor a fogalomtörténeti változás mellett a korabeli kutatási anyagokra fókuszálva kötetünk pontos képet ad a módszertani eljárásokról és az azok közötti összefüggésekről, melyek kimutatására az archívumban megtalálható kutatási anyagokat, gyűjteményeket is felhasználtuk. A fogalomtörténeti és kritikai összehasonlító elemzés pedig lehetővé teszi, hogy a magyar szociológia ma is alkalmazott, hivatkozott eredményeit és hagyományait pontosabban megismerje nem csupán a hazai szociológia történetében elmélyülő kutató, hanem az egyes témák iránt érdeklődők, egyetemi hallgatók, oktatók, kutatók is, megmutatva ezzel a korábbi eredmények, valamint kutatási tapasztalatok és eljárások jelenkori felhasználásának perspektíváit, amia generációk közötti valóságos és szimbolikus kommunikációt is elősegítheti.

Úgy véljük, hogy a kutatás eredményeit összefoglaló kötet a későbbi kutatások mellett egyfajta kézikönyvként is használható majd a szociológia egyetemi oktatásában. A kötet bevezetőjét és tervezett szerkezetét lásd a beszámoló végén.

3. Konferenciák, műhelybeszélgetések

2016

A [Módszeresen](#) szociológiai metodológia előadás- és vitasorozatának az esettanulmány mint módszertan a szociológiában c. eseményén (2016. november 15.) Kovács Éva Judit volt az egyik kommentátor (vitaindító: Molnár Virág)

A 20. Század Archívum anyagainak és a Kutatóműhely tevékenységének közvetlen hasznosulása:

Az Archívum javaslatokkal és dokumentum-kölcsönzéssel támogatta “Az ostromlás a dolgunk – A betiltott Mozgó Világ, 1975–1983” c. kiállításhoz (Ferenczy Múzeumi Centrum, 2016. november 17 – 2017. február 5., kurátor: Szilágyi Zsófia Júlia) c. kiállítást.

2017

Köszönhetően a jelenlegi és a korábbi OTKA-támogatásoknak, 2017-ben tízéves lett a 20. Század Hangja Archívum. Az évforduló megünneplésére [“Voices 10”](#) címmel nyílt felhívásos, kétnapos konferenciát szerveztünk 2017. november 23–24-én.

A projekt kutatói részt vettek az [“Interjúzni muszáj”](#) című, 2017. június 9-én tartott konferencia szervezésében, az OSZK 1956-os Intézet Oral History Archívumával és COURAGE – Gyűjtemények hálózatával (MTA TK – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont) együttműködve. A konferencián több, a 20. Század Hangja Archívumában elhelyezett gyűjteményt is bemutatott az előadók.

Az Archívum javaslatokkal támogatta a “Tettek ideje. Lakhatási mozgalmak a 20. században” című, 2017. január 26. – április 2. között megrendezett kiállítást a budapesti Kassák Múzeumban.

Az archívum több gyűjteménye bekerült a [COURAGE – Gyűjtemények Hálózata](#) H2020-as kutatási projekt online registry-jébe.

2018

A kutatás panelt szervezett a 2018-as MSZT konferencián (Szeged, 2018. október 18–20) Átmentés? A civil kurázi és a kulturális ellenállás egykor és ma címmel, melyen az alábbi előadások hangzottak el:

Szekcióvezetők: Kovács Éva (MTA TK)

1. Gárdos Judit (MTA TK) –Kovács Éva (MTA TK) –Szabari Vera (ELTE TáTK) –Piotr Filipkowski: A kultúra legyőzi a struktúrát -életmódkutatások a 70-es években Magyarországon és Lengyelországban

2. Csurgó Bernadett (MTA TK)–Kovács Éva (MTA TK): Az államszocializmus kulturális öröksége rurális terekben: Mezőkövesd és Kőszeg

3. Kerényi Szabina (MTA TK): Környezetvédelem, alternatív értékválasztások, civil ellenállás – a környezetvédelmi mozgalmak a 80-as évek Magyarországon

4. Apor Péter (MTA BTK)–Josip Mihaljević (ISP) –Cristina Petrescu(UB): Az 1968 utáni szociológiai kutatások értékválasztásai Magyarországon, Romániában és Jugoszláviában

Kovács Éva két nemzetközi konferencián számolt be a kutatás eredményeiről:

„Der Deutsche hat den Vater meines Kindes verschleppt“. Das optische Unbewusste und die diskursiven Grenzen der Roma-Repräsentation, Visuelle Dimensionen des Antiziganismus, 15. – 16. November 2018, Forschungsstelle Antiziganismus am Historischen Seminar, Universität Heidelberg

"Wie sollte ein digitales Register ausgestellt werden? Die public history der kulturellen Opposition im Ostblock" Das kulturelle Erbe des Dissens in der DDR: eine gesamtdeutsche Aufgabe oder eine Fußnote der Geschichte?, Zentrum für Zeithistorische Forschung, Potsdam 20. April 2018

Szabari Vera Farkas János (1933–2016) munkássága a hazai szociológia történetének tükrében. Az MTA IX. Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya és a Rézler Gyula Alapítvány rendezésében címmel a FARKAS JÁNOS EMLÉKKONFERENCIÁN, Budapest, 2018. március 29. Helyszín: MTA Székház Kisterem (II. emelet) 1051 Budapest, Széchenyi István tér 9.

4. Oktatás

Szinte az első szakmatörténeti gyűjteményként került hozzánk [H. Sas Judit több kutatásának dokumentációja](#). 2015-ben az ELTE TáTK Szociológia Doktori Iskola doktorandusza, Kovács Kamilla készített longitudinális vizsgálatot az Orion gyárban H. Sas Judit kutatásai alapján. A doktori disszertáció házi védése ez évben zajlott le, a témavezető Kovács Éva.

Az ELTE TáTK-on 2018–19 II. félévében a projekt résztvevője, Szabari Vera hirdette meg a “Társadalmi dinamika és hálózatkutatás. Egyéni kapcsolathálók és szakmai-politikai kötődések” c. kurzust a szociológia mesterképzési szakon. A kurzus célja, hogy a szociológia MA hallgatók megismerjék a magyarországi szociológia 1960 utáni történetét, a történetben kiemelkedő szerepet játszó személyeket és intézményeket, valamint kutatási területeiket. A kurzus kiemelkedő figyelmet fordított arra, hogy a hallgatók képesek legyenek a hazai szociológia főbb korszakával kapcsolatos történeti tájékozódásra, az alapvető társadalomtörténeti és a tudománytörténeti ismeretek összekapcsolására, a különböző tudománytörténeti megközelítések közötti eligazodásra, valamint a hálózatelemzés perspektíváján keresztül feldolgozzák a hazai szociológia egy-egy területét, valamint személyi, elméleti, intézményi kapcsolatait. A kutatási feladatokat elkészítéséhez a hallgatók felhasználták az Archívum folyamatosan bővülő gyűjteményeit is.

5. Publikációk

[Adler Tamás – Lelkes Szilvia: A Teleki'44 projekt interjúk gyűjteménye, socio.hu 3, 2016](#)

[Erőss Gábor: Intim részletek. A magyar szociológia történetének hangoskönyve, SZOCIOLÓGIAI SZEMLE : 1 pp. 120–123, 2018](#)

Filipkowski, Piotr; Gárdos, Judit; Kovács, Éva; Szabari, Vera: Culture Over Structure: The Heritage of Lifestyle Research in the 1970s in Hungary and Poland, STAN RZECZY / STATE OF AFFAIRS 13 : 2 pp. 147–170., 2017

Gerőcs Tamás, Vigvári András: The Concept of 'Peasant Embourgeoisement' in the Perspective of Different Historical Conjunctures, STUDIA UNIVERSITATIS BABES-BOLYAI SOCIOLOGIA 62:(1) pp. 85–104., 2017

Kovács Éva: Ungarn und die Erinnerung an 1956: Eine Nation ohne Revolution, In: Jerzy Kochanowski, Joachim von Puttkamer (szerk.) (szerk.) 1956 – Eine (etwas) andere Perspektive. Warszawa: PISM (Polski Instytut Spraw Międzynarodowych / The Polish Institute Of International Affairs), 2016. pp. 193–206., 2016

[Kovács Éva: Sexualisierte Gewalt und Trauma, OSTEUROPA 66: \(6–7\) 43–58, 2016](#)

[Kovács Éva: Overcoming History through Trauma, EUROPEAN REVIEW 24: \(4\) 523–534, 2016](#)

[Kovács Éva, Szabari Vera, Lénárt András: \(Fel\)talált tudomány, HÍD : \(12\) 104–125, 2016](#)

Kovács Éva: Parallel Readings: Narratives of Violence, Fazil Moradi, Ralph Buchenhorst, Maria Six-Hohenbalken (eds.) Memory and Genocide: On What Remains and the Possibility of Representation. New York; Oxford: Routledge, 2017

[Kovács, Éva: A 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely első évtizede, SZOCIOLÓGIAI SZEMLE : 1 pp. 120–123., 2018](#)

[Kecskés Nóra: A kritikai cselekvés új színterei, Szociológiai Szemle 28\(1\): 138–145., 2018](#)

[Lénárt András: Zsidó identitáskutatások a holokausz után született generáció körében, socio.hu 3, 2016](#)

[Perenyi Monika: Nézze, apukám, így nem lehet élni! Az 1980-as évek elején felvett neurózis-interjúk, socio.hu 4, 2016](#)

[Sárosi Anna: Szolidaritás, társadalomkritika és felelősségvállalás, SZOCIOLÓGIAI SZEMLE : 1 pp. 130–137, 2018](#)

[Szabari Vera: Örkény Antal interjúja Szabó Ildikóval \(1946–2016\). Szerkesztette és sajtó alá rendezte: Szabari Vera, socio.hu 4, 2016](#)

[Szabari Vera: A módszertani individualizmus mint a keményi megismerés sajátos formája: A cigánykutatás margójára, REPLIKA 4:\(104\) pp. 33–46., 2017](#)

[Szabari Vera: A 20. század hangja Archívum és Kutatóműhely Szakmatörténeti gyűjteményének bemutatása, socio.hu 2017/1, 77–83., 2017](#)

[Szabari Vera: „Így születnek a hősök Magyarországon, hogy az ember nem tud ellenállni, hogy valami olyasmit csináljon, amihez semmi köze” Szabari Vera interjúja Csákó Mihállyal Szerkesztette és sajtó alá rendezte: Szabari Vera. Socio.hu 2019/1. szám, 119–136.](#)

[Tari Örs Lehel: A Liskó Ilona gyűjtemény bemutatása, socio.hu 2017/4, 150–157., 2017](#)

[Tari Örs Lehel: Kamarás István gyűjteményének bemutatása, socio.hu 2017/1, 84–90., 2017](#)

[Tari Örs Lehel: Kemény István gyűjteménye és a kapcsolódó iratok a Blinken OSA Archívumban, Replika 104, 111–117., 2017](#)

[Tibori Timea: Síklaki István szociálpszichológus gyűjteményének bemutatása, socio.hu 4, 2016](#)

[Tibori Timea: Utasi Ágnes szociológusról és a gyűjteményről, socio.hu 2017/3, 86–95., 2017](#)

Tibori Timea: A kultúra fogalmának változásai a 80-as években, Kultúra és Közösség, 2018.1.sz. pp. 43–60., 2018

[Vajda Róza: Elmélet és empiria, Szociológiai Szemle 27\(1\), 133–140., 2017](#)

[Vajda Róza: Az elismerés tétje: Az elismerés alapú politizálás paradoxonjairól, socio.hu 2018/1, 33–63, 2018](#)

[Vigvári András: Laki Mihály gyűjteményének bemutatása, socio.hu 2017/2, 89–93, 2017](#)

[Vigvári András: Kettős kihívás előtt: A hallgatás megtörése és a megosztás felelőssége a kortárs terepkutatásokban, SZOCIOLÓGIAI SZEMLE 27:\(2\) pp. 41–53., 2017](#)

6. Kötetterv

Szabari Vera (szerk.)

Munkacím: (Disz)kontinuitások – A magyar szociológia 1960 és 2010 között

Tervezett fejezetek

Szabari Vera: Bevezető (lásd a beszámoló végén)

Szabari Vera: A modernizáció új útjain – Társadalmi rétegződés-vizsgálatok és struktúraelméletek

Az 1960-as években újraindult hazai szociológiában a társadalmi szerkezet és a rétegződéskutatás kiemelt kutatási területek voltak egészen a rendszerváltásig. Részben a téma társadalmi aktualitása, részben politikailag szenzitív jellege is befolyásolta a fókuszt. Így módon a társadalmi struktúra, rétegződés kutatás és a hozzá szorosan kapcsolódó mobilitásvizsgálatok jó indikátorai lehettek volna annak, hogy mennyiben tudott a magyar szocialista társadalom valóban modernizálódni, illetve, hogy melyek voltak azok a régi és új dimenziók, amik az új társadalmi szerkezetben is meghatározzák a hierarchiába való tagozódás mikéntjét. Épp ezért a struktúra és rétegződéskutatás egyik központi részévé vált a társadalmi egyenlőség/egyenlőtlenség diskurzusának is, mely tovább erősítette e terület kiemelt szerepét. A tanulmány célja bemutatni az érintett területek fogalom használatát, a kutatások módszertani eszköztárát és alapvető célkitűzéseit. Kitér arra is, hogy e területeken mennyiben jelenik meg az örökség, az átvétele/utánzása, illetve a sajátos hazai és nemzetközi térben is releváns innováció.

A tanulmány célja bemutatni az érintett területek fogalom használatát, a kutatások módszertani eszköztárát és alapvető célkitűzéseit. Kitér arra is, hogy e területeken mennyiben jelenik meg az örökség, az átvétel/utánzás, illetve a sajátos hazai és nemzetközi térben is releváns innováció.

The paths of modernization – Studies of social stratification and theories of structure

Up until the regime change, the study of social structure and stratification represented distinguished fields of research in Hungarian sociology restarting in the 1960s. This was owing partly to the social relevance of such issues and partly to the politically sensitive nature of this topic. Thus research on social structure and stratification as well as closely related studies of mobility could have been good indicators of the actual modernizing capacities of Hungarian society and pointed out the old and new dimensions determining the ways of inclusion in the hierarchy of the new social structure. It was for this reason that the study of structure and stratification became central in the discourse on social equality/inequality as well, further reinforcing the importance of this research field. The present paper presents the use of terminology of concerned fields as well as the methodological toolbox and the major objectives of various research projects. It also discusses the extent to which legacy, adoption/imitations and innovation are relevant in specific local and international contexts.

Tibori Tímea: Álmod és a valóság – Életmód, elmélet és módszertan

Az életmód- és időmérleg kutatások az 1960-as évek elején, a szociológia mint diszciplína hazai kiépülésével egy időben indultak meg. A munkások művelődése, időhasználata, a munkával és más tevékenységekkel töltött idő mennyisége ideológiai szempontból is releváns kérdés volt, mert az egyéni kiteljesedés a szocialista rendszer sikerességének egyik fokmérőjévé vált. Az időmérleg-kutatás módszertana, azaz életmód kutatás mérési és kódolási rendszere a magyar szociológia legnagyobb hatású újításává vált a 20. századi nemzetközi szociológiában (Szalai 1972). A hazai szabadidő kutatások jól példázzák azt a fejlődést, ahogy a tudományos gondolkodásban eljutottunk a rekreatív funkcióktól (free time) az önkéntes szabadidő eltöltésén át (leisure time) az élményszerzésig (flow), s ezzel összefüggésben a kulturális magatartásformák, fogyasztási szokások megismeréséig.

Dreams and reality – Lifestyle, theory and methodology

Research on lifestyle and time use surveys started in the early 1960s, in parallel with the development of sociology as a discipline in Hungary. The cultural advancement and time use of workers, the amount of time spent working and performing other activities, were all relevant problems from an ideological point of view, because self-fulfillment was considered to be a measurement of the success of the state socialist regime. The methodology of time use surveys, i.e. the measurement and coding system of lifestyle research became the most influential innovation of Hungarian sociology in international social science of the 20th century (Szalai 1972). Hungarian research on free time is a good example for the progress of scholarly thinking, marking a shift in scientific thinking from the recreative function (free time), through the voluntary spending of free time (leisure time) to a form of experience (flow) and, in this context, to understand patterns of cultural behavior and consumption habits.

Ságvári Bence: Empirikus értékkutatások “akkor” és “most”

A (rész)tanulmány az életmód- és kultúrakutatások összefoglaló fejezetéhez kapcsolódóan az 1970-es évektől napjainkig veszi számba az empirikus (elsősorban kvantitatív) értékkutatások történetét. Az értékek (és leginkább ezek változásának kutatása) a magyar szociológiai kutatások egyik legintenzívebben művelt területe volt az 1970-es és 1980-as években. Magyarország helyzete azért is egyedülálló volt a keleti blokkban, mivel az országos reprezentatív, illetve bizonyos társadalmi csoportokra fókuszáló „belföldi” kutatások mellett az 1980-as évektől kezdődően több nemzetközi összehasonlító kutatás (World Values Survey – WVS, International Social Survey Program – ISSP) is elkezdődött. Elsősorban az European Social Survey (ESS) kutatássorozaton keresztül pedig immáron közel két évtized értékváltozásának folyamatai vizsgálhatók nemzetközi összehasonlításban. A tanulmány az értékkutatások történetét elsősorban elméleti, másodsorban pedig módszertani oldalról közelíti meg. Azt vizsgálom, hogy milyen elméleti „csírákból” táplálkoztak ezek a kutatások, hogyan változtak az értékek mérhetőségét meghatározó domináns elméleti konstrukciók. Az elemzésnek a terjedelmi korlátok miatt nem lehet célja a

kutatások (közel) teljeskörű áttekintése, ezért elsősorban néhány kitüntetett szerzőre (Hankiss Elemér, Vitányi Iván, Varga Károly, Váriné Szilágyi Ibolya, stb.), illetve az olyan nagyhatású, összefoglaló munkákra fókuszálok, amelyeken keresztül jól megragadhatók a vizsgált kérdések. Ilyen volt a „múltból” többek között az 1985 őszi megrendezett „Érték, értékkonfliktus, társadalmi változás” konferencia előadásait bemutató két kötet (Értékek és változások I–II., Tömegkommunikációs Kutatóközpont), vagy az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztálya által indított (Szalai Sándor által vezetett) kutatás eredményeit bemutató, 1986-ban megjelent Társadalomtudományi Közlemények különszám. A „jelen” kutatási irányait pedig leginkább a TÁRKI, illetve az ESS magyarországi adatfelvételei, illetve az ezekből készült publikációk határozzák meg.

Value research “then” and “now”

In connection to the general chapter on lifestyle and culture, this paper summarizes the history of empirical (primarily quantitative) research on values from the 1970s to the present. The issue of (especially changing) values was one of the most researched topics in Hungarian sociology in the 1970s and 1980s. The status of Hungary was unique in the Eastern block since “domestic” research using nationally representative samples or focusing on the values of certain social groups went parallel with cross-national comparative survey programs such as the World Value Survey (WVS) or the International Social Survey Program (ISSP). Moreover, owing mostly to the European Social Survey (ESS), studying the transformation of values has also been made possible in the past two decades. In this paper the history of research on values is approached through the lenses of theory and methodology. I focus on the theoretical roots of research and the change of dominant concepts behind quantifying values. Due to constraints of length, the (nearly) full overview of available researches and publications is not possible. Therefore, I focus on a few outstanding authors (e.g. Elemér Hankiss, Iván Vitányi, Károly Varga, Ibolya Váriné Szilágyi, etc.), and on major synthesizing works that provide a good overview of the prevailing narratives. Examples from the “past” include two volumes: Értékek és változások I–II (Values and changes I–II, Tömegkommunikációs Kutatóközpont) presenting the papers delivered at the conference “Values, conflict of values, social change”, organized in the fall of 1985, and the special issue Társadalomtudományi Közlemények (Communiqué of Social Science) published in 1986, presenting the results of research (PI: Sándor Szalai) initiated by the Agitation and Propaganda Department of the Central Committee of the Hungarian Socialist Workers Party. Research trends of the “present” are defined primarily by data collections of TÁRKI Social Research Institute and ESS as well as related publications.

Szabari Vera: Kikből lesznek az elitek? Elitkutatások lehetőségei és korlátai Magyarországon 1960 és 2010 között

Az elitkutatások egyik alapvető kérdése magának az elit fogalmának meghatározása. Történeti elemzésünk során ezért elsősorban ezen meghatározások és kritériumok rendszere került vizsgálat alá. Másrészt, azt vizsgáljuk, hogy a szocialista és posztoszocialista időszakban miben tértek el az elitkutatások, milyen kérdésekre

fókuszáltak és módszereket alkalmaztak és ezek a különbségek vagy hasonlóságok mennyiben magyarázhatók a politikai változásokkal. Az 1960 és 1989 közötti az elit fogalma Magyarországon csupán korlátozott módon volt használható kategória. Elsősorban a múltra vagy a nem szocialista országok felső társadalmi rétegeinek a megnevezésére szolgált (Szabari 2011). 1990 után az elitkutatások száma robbanásszerűen megnőtt. A korábbi hazai hagyományok hiányában a kutatók egyrészt visszatértek a klasszikus elitelméletekhez, a nyugati elméletek átvételével pótolták a hiányt (Pareto, Mosca és Michels), másrészt a felélénkült nemzetközi érdeklődés (Kristóf 2011) következtében új fogalmi és módszertani sémák jöttek létre (Szelényi–Szelényi–Kovách 1995, Szelényi et. al 1996). Ebben a fejezetben megvizsgálásra került, hogy például a nemzetközi érdeklődés vagy a közgazdaságtani irányzatok milyen hatással voltak e téma fogalmi és módszertani apparátusára, illetve a hazai kutatók által az 1990-es években főként kvalitatív módszerekkel elkezdett vizsgálatokra.

Who constitute the elite? Opportunities and limits of research on elites in Hungary between 1960 and 2010

The main issue of research on elites is the very definition of elite. Therefore, it was the system of such definitions and criteria that we explored in our historical analysis. The other strand of investigations involved the differences between research on elites in the state socialist and postsocialist periods in terms of the issues explored and the methods used, as well as the question as to what extent can such differences or similarities be explained by political changes. The notion of the elite had limited scope of use in Hungary between 1960 and 1989. It referred primarily to the past or the upper social strata of non-socialist countries. The early 1990s, in turn, saw a boom in the number of research projects dealing with elites (Szabari 2011). Given the lack of traditions, researchers returned to the classic conceptions of the elite, compensating for the absence by adopting western theories (Pareto, Mosca and Michels), while growing international interest (Kristóf 2011) led to new conceptual and methodological schemes (Szelényi–Szelényi–Kovách 1995, Szelényi et. al 1996). This chapter examines the impact of, for instance, international inquiry or trends in economic science on the conceptual and methodological apparatus related to this topic and on investigations mainly based on qualitative methods that were initiated by Hungarian researchers in the 1990s.

Gárdos Judit: Előítélet- és értékutatók Magyarországon

E fejezetben a magyarországi előítélet- és értékutatókat elemzem tudománytörténeti és tudománymódszertani szempontból. Az előítéletutatók jellemzően szociálpszichológiai módszereket használnak, tehát ezen diszciplína fejlődésére kiemelten fókuszálok. Ezekkel összefüggésben vizsgálom az attitűdutatók magyarországi történetét is, hiszen az említett utatói témák sokszor nem különülnek el egymástól élesen. Az előítéletutatók tipikusan két nagy, előítéletektől sújtott csoportra fókuszálnak, a romákra és a zsidókra, ezekre külön hangsúlyt fektetek írásomban. Megfigyelhetjük, hogy jellemzően kétfajta főbb utatói attitűddel és ezek vegyes formáival találkozhatunk: leíró jellegű utatókkal, továbbá

a társadalom megváltoztatását célzó kutatásokkal. Ez utóbbiak mind a szocializmusban, mind később jelentős szerepet töltenek be.

Studies on prejudice and values in Hungary

In this chapter I analyse the research on prejudice and values in Hungary, in the perspectives of the history and the methodology of science. Prejudice is typically studied using social psychological methods, so I focus especially on the evolution of this discipline. I also look into the history of Hungarian attitude studies, since the above mentioned topics are not strictly separated in research practices. Research studies mainly deal with two groups affected by prejudice, Roma and Jews, therefore, special emphasis is laid on research on these two groups. We can observe typically two distinct attitudes of researchers and also combinations of these: descriptive studies and research aiming to change society. The latter played an important role both in state socialism and afterwards.

Vajda Róza: Kategóriák szorításában – A roma-reprezentációk politikai dimenzióiról

A tanulmány a romákkal foglalkozó hazai kutatások főbb irányzatainak politikai érzékenységét térképezi fel az 1960-as évektől 2010-ig. Célom kimutatni a tudományos érdeklődés mögötti társadalomkép és politikai irányultság, az alkalmazott módszerek, mintavételi eljárások és a romák mibenlétére vonatkozó elméleti konstrukciók közötti összefüggéseket, valamint a kutatásoknak a politikába, közbeszédbe visszakerülő kategóriákban, diskurzusokban testet öltő hatásait. Az irányzatok osztályozása során aszerint, hogy külső meghatározottságokra vagy a saját döntésekre és belső erőforrásokra kerül-e a hangsúly, szembeállítom egymással a makroszintű mechanizmusokat vizsgáló strukturalista és a mikroszintű viszonyokat, egyéni törekvéseket megfigyelő etnográfiai megközelítéseket. A romák mint társadalmi csoport létrejöttében egyik elsősorban a diszkrimináció, a másik inkább az etnikai identitás szerepét hangsúlyozza, eltérő mozgásteret, cselekvőképességet (agency) tulajdonítva a kutatottaknak. E két fő irányzat szellemi örökségét ötvözi mint harmadik pólus a tudomány művelésének alapvetéseit megkérdőjelező roma kutatók tudománypolitikai mozgalma.

Categorical constraints: On the political dimensions of Roma representations

The study maps the political sensibility of the main trends of Roma studies in Hungary from the 1960s to 2010. I intend to show the interconnections between views of society and political attitudes behind scientific inquiry, applied methodologies and sampling practices and theoretic constructions defining Roma, as well as to explore the impacts of research manifest in terminology and concepts reverted to political and public discourse. In categorizing research projects, structuralist approaches focusing on macro-level mechanisms and ethnographic studies of micro-level relations and individual efforts will be contrasted. In terms of interpreting Roma ethnicity, the former stresses discrimination and outward determinants in general, while the latter is centered on identity and community resources, attributing different degrees of agency and room for movement to the subjects of research. A third type of approach drawing

on the legacy of these two main trends is represented by a politically (self)conscious movement in social sciences initiated by the new generation of Roma researchers who question the very foundations and assumptions of the scientific enterprise.

Vigvári András: Az informalitás fogalomtörténete a magyar szociológiában

A fejezet célja, hogy bemutassa az informalitás fogalmának hazai adaptációját és kutatástörténeti aspektusait. Tanulmányomban részletesen bemutatom, hogyan használta a magyarországi szociológia az informalitás fogalmát az államszocializmus társadalmi viszonyainak megértéséhez és milyen lokális fogalmakat (például háztáji gazdaság) alkotott a helyi sajátosságok értelmezéséhez. Az írás bemutatja, hogy a szocialista korszak informalitással kapcsolatos kutatásainak fókuszában a háztartás keretei között végzett munkavégzés áll, mely a háztáji gazdaság, a fusi illetve a kaláka fogalmain keresztül értelmeznek a kutatások.

Írásom második fele a posztszocialista korszakra koncentrál és arra kíváncsi hogyan változott az informalitás fogalmának használata és jelentései és milyen új társadalmi jelenségek, folyamatok definiálásra használják a rendszerváltás utáni kutatások. Tanulmányom bemutatja, hogy az informalitást az 1990-es évek politikai és gazdasági átalakulása során létrejövő, folyamatosan változó környezetben zajló szabályozatlan gyakorlatok leírására használták a kutatások, míg a vizsgálatok másik nagy csoportját az átalakulást elszenvedő, vesztes társadalmi csoportokról szóló leírások képezik, akik az informális stratégiák segítségével képesek előállítani a társadalmi reprodukciójukhoz szükséges javakat.

Kovács Éva – Lénárt András: Kisebbségsszociológia

A magyar szociológia talán legkevésbé kontinuos és koherens területe (volt) a kisebbségkutatások gyűjtőnéven összegezhető vizsgálatok csoportja. A téma a "nemzettudat"-kutatásokon keresztül szivárog be a szociológia diszciplinájába, de más tudományterületeken is jelentőségre tesz szert (mint pl. hagyományosan a néprajz, az antropológia, de később a társadalomtörténet, -statisztika, -geográfia és a politikatudomány). Mi e széles kutatási témának azzal a metszetével foglalkozunk, amely a szociológia diszciplináján belül értelmezi a nemzet, a nemzetiség, a kisebbség, később az etnicitás fogalmát.

A hetvenes évektől, a szociológia intézményesülésétől megjelennek az első a nemzettudat-kutatások, melyek elsősorban a határon túli magyarokra koncentráltak, majd az előítéletek kapcsán a nyolcvanas évektől más csoportok (cigányság, zsidóság, hazai kisebbségek, mint pl. németek, szlovákok) is a vizsgálódás fókuszába kerültek. A változó fogalomhasználat tükrözi a tudományos gondolkodás változását, fejlődését: nemzetiség, kisebbség, etnikum, diaszpóra, identitás, alteritás és a rendszerváltás után a migrációs kutatások is alakítják a kisebbségtudomány szociológiai diskurzusait.

A fejezet a hazai kisebbségsszociológiai kutatásokat más diszciplinákra reflektáló tudományterületként, az 1920-as évektől nagyjából kronologikus rendben mutatja be. A két világháború után kikényszerített etnikai homogenizáció és a határokon túli

magyarok kérdése politikailag kényes, sokáig tabutémává vált. A kilencvenes évek az intézményesülés, a kutatások tömege és módszerek változatossága miatt a csúcsidőszaknak tekinthető, az ezredforduló után azonban az érdeklődés és innováció csökken, a műhelyek zsugorodnak.

Sociology of ethnic minority groups

Investigations that can be categorized as minority studies have formed perhaps the least continuous and coherent field of Hungarian sociology. This type of inquiry infiltrated into the discipline through studies of “national consciousness”, assuming importance in other areas of science as well (like, for instance, traditionally in ethnography and anthropology, and later on also in social history, social statistics, social geography and political science). In the present study, we deal with the section of this broad research topic that interprets the concepts of ‘nation’, ‘nationality’, ‘minority’ and later of ‘ethnicity’ within the discipline of sociology.

The first studies of national consciousness emerged in the 1970s, right from the beginning of the institutionalization of sociology. These works primarily focused on cross-border Hungarians, while starting from the 1980s other groups (Gypsies, Jews, national minorities like Germans and Slovaks) have also been drawn to the center of investigations in connection with prejudices. The transformation and evolution of scientific thinking is reflected in changing terminology: the sociological discourse of minority studies have been shaped by the concepts of nationality, minority, ethnic group, diaspora, identity, alterity and, after the regime change, migration studies.

The chapter presents investigations belonging to the Hungarian sociology of minorities as a field of research reflecting on other disciplines more or less in a chronological order, starting from the 1920s. The ethnic homogenization enforced after the two world wars and the issue of cross-border Hungarian minorities represented, for a long time, politically sensitive, or even taboo topics. In terms of the volume of research and the diversity of methods, the 1990s can be considered a peak period. However, after the turn of the Millenium, interest and innovation have been declining and workshops shrinking.

Vigvári András: The Concept of Informality in Hungarian Sociology

The aim of this chapter is to illustrate how the concept of informality is adapted in Hungarian sociology and to present its aspects relevant in research history. The paper provides a detailed analysis of the ways in which Hungarian sociology used the concept of informality to understand the social relations of state socialism, and the local concepts (such as household economy) it coined to reflect on local characteristics. I show that investigations related to informality conducted in the state socialist period were centered on labor performed in the context of the household and interpreted in research by using terms like ‘household economy’, ‘moonlight’ (fusi), or ‘bee’ (kaláka).

The second part of my paper focuses on the postsocialist period, discussing changes in the uses and connotations of informality, and identifying the range of new social phenomena and processes defined by the concept in research after the regime

change. I show how informality was used to describe irregular practices emerging in a constantly changing environment during the political and economic transformation of the 1990s, while another large group of research was represented by accounts of the victimized social groups losing with the transformations, which have been able to produce the goods necessary for their social reproduction by employing informal strategies.

Czibere Ibolya: Szegénységkutatások

(absztrakt később készül el)

Szabari Vera: Bevezető

Kutatásunk a magyarországi szociológia 1960 és 2010 közötti időszakának tudománytörténeti, -szociológiai vizsgálatára vállalkozott. Közelebbről arra voltunk kíváncsiak, hogy a közel 5 évtized leírható-e a folytonosság-megszakítottság skáláján. A vizsgált időszak alatt számos megtorpanás, fordulat történt, és bár gyakran úgy tűnhet, hogy a leginkább releváns szociológiai elméletek nem a hazai tudományos közösségen belül születtek meg, mégis vitathatatlan, hogy az 1960-as évektől kiépülő hazai szociológia, dacára az ideológiai és politikai korlátoknak, számos kutatási területen tudott hiteles és releváns állításokat tenni a korabeli magyar társadalomról. Célunk annak bemutatása, hogy a különböző kutatási területeken hogyan változott a kutatások fókusza, a kutatandó jelenségek köre, hogyan módosultak, változtak az adott területen használt fogalmak és alkalmazott módszerek, ezeket a változásokat milyen tényezők befolyásolták, illetve maguk a változások hogyan hatottak a létrejött eredményekre.

Ahhoz, hogy a szociológián belüli változások jól követhetők, az egyes területeken megfigyelhető jelenségek összevethetőek legyenek, érdemes a vizsgált időszakot is további korszakokra osztani. Az időkeretek megvonása bizonyos fókig mindig önkényes, épp ezért indoklásra szorul. Ahogyan más (cseh, lengyel) kelet-közép-európai országok esetében, úgy a magyar szociológia történetének korszakhatárainak megvonásakor is (Bucholc 2016, Skovajsa–Balon 2017), alapvető kiindulópontot jelentenek a politikatörténeti korszakhatárok, melyekhez szorosan kötődnek a szociológia magyarországi intézményesülésének főbb állomásai. Így az alábbi korszakolás, mely felöleli a hazai szociológia történetének 1900 és 2010 közötti időszakát, elsősorban a különböző politikatörténeti korszakok mentén röviden áttekinti a hazai szociológia intézményesülésének történetét, melyet, ahogyan az a további fejezetekben majd látható lesz, néha az egyes kutatások akár „figyelmen kívül is hagyhatnak”, más esetekben azonban hatásuk elkerülhetetlen következményekkel jár.

Korszakok, globális eszmetörténeti tér

Bár jelen kutatásunk az 1960-as évektől vizsgálja a szociológia történetét, érdemes mégis megemlíteni, hogy a magyar szociológia történetének kezdetei egészen a 19–20. század fordulójáig nyúlnak vissza (Némedi 1996, Saád 1996). Az első korszak (1900–1918) az 1848-tól számított magyar liberalizmus utolsó évtizedeitől az I. világháború lezárásáig, 1918-ig terjedő dualizmus időszakához kapcsolódik. Ez az időszak, mely a szociológiában leginkább a progresszióval, heterogenitással és sokszínűséggel jellemezhető (Litván–Szűcs 1973). Az intézményesülés első sarokkövei az 1900-ban, a nemzetközi szociológia diszciplináris szerveződésével szinte egy időben létrejött Huszadik Század nevű szociológiai folyóirat, illetve az 1901-ben német és francia példákhoz hasonlóan létrehozott nemzeti szakmai társaság, a Társadalomtudományi Társaság voltak. Bár a korszakon belül is történtek jelentős változások, például 1906-ban, amikor a társaság október 21-i rendkívüli közgyűlésén 37-en kiléptek, majd 1907 áprilisában Gaál Jenő elnökletével megalakították a Magyar Társadalomtudományi Egyesületet (Litván–Szűcs 1973: 87), a töréspontot mégis az

őszirózsás forradalom és a tanácsköztársaság leverése, az I. világháború utáni rendszer kiépülése, az ún. fehérterror jelentette. 1919-ben a Huszadik Század betiltásával és a Társadalomtudományi Társaság feloszlásával lezárul a hazai szociológia első jelentős korszak, melyben a diszciplína hazai megalapítása és megszilárdítása, intézményi kereteinek megteremtése és a nemzetközi tudományos életben való integrálása volt a cél. E törekvések azonban 1919-ben teljes mértékben elbuktak, képviselőinek jelentős része belső vagy külső emigrációba vonult.

A második szakasz (1919–1944), a két világháború közötti Horthy korszakra tehető, amikor a szociológia diszciplináris kereteinek megteremtésére csak nagyon korlátozott keretek mutatkoztak. A Trianon utáni Magyarországon szinte minden a háborús veszteségekről szólt, a növekvő gazdasági válság nyomán az állami szerepvállalás minden területen egyre erőteljesebb központosítást eredményezett. Ehhez szorosan kötődtek az 1920-as évek Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszter által kidolgozott felsőoktatási intézkedések is, melyek részben az oktatás és kutatás fejlesztését tűzték ki célul, ezek során azonban elsősorban nem a tudományos szempontokat érvényesültek, így például inkább a vidéki egyetemekre irányultak szemben „a fővárosi »gyökértelen« értelmiségi proletariátusával” (Ladányi 1999: 46). A politikai célkitűzésekhez igazodva jelentős elitcsere zajlott, a cél a forradalmak alatti változások visszafordítása, a baloldali és liberális elit eltávolítása volt. Nem kizárólag a forradalmi eszméket nyíltan vállókat távolították el, mindenki gyanússá vált, aki az adott történelmi pillanatban próbált helyet találni tudománya számára (pl. Babits, aki esztétikát adhatott elő, nem éppen marxista szellemben), vagy egyetértett a Tanácsköztársaság művelődéspolitikai céljaival. „A kurzus egy ideig nem fogadta be még az olyan legfeljebb liberális vonásokat is őrző konzervatívokat sem, mint Alexander Bernát, Marczali Henrik.” (Lackó 1981: 305) Az oktatók mellett a baloldali egyetemistákra is súlyos retorzió (börtön-, fegyházbüntetés, internálás, fegyelmi eljárás) várt.

Az 1920. szeptember 26-án elfogadott numerus clausus-ról szóló törvény pedig jól mutatja, hogy az egyetemi reform mögött egyértelmű politikai szándékok húzódtak meg. A törvényt többen úgy értelmezték, hogy a cél az 1920 után elcsatolt területekről érkezők, illetve a háborús években kihagyó értelmiségi pályára igyekvő középosztálybeli keresztény fiatalok egyetemi felvételének megkönnyítése volt, ugyanakkor a törvényjavaslat vitája nyilvánvalóvá teszi, hogy valójában a zsidók egyetemi oktatásból való kiszorítására, egy kirekesztő politika támogatására irányult (Szabari 2015). Az állami szerepvállalás erősödése és a centralizáció a társadalomtudományok területén hosszabb távon is éreztette hatását. 1921-ben a Magyar Néprajzi Társaság keretében jött létre a Társadalomtudományi Szakosztály, amely 1921 júliusában tartotta alakuló ülését Concha Győző, Czettler Jenő, Hóman Bálint, Imre Sándor és id. Bibó István vezetésével. A szakosztály első ülésén megszületett az elhatározás egy önálló folyóirat kiadásáról is, mely a Társadalomtudomány nevet kapta, szerkesztője pedig id. Bibó István lett („Társulati élet” Társadalomtudomány 1920, borító). 1924 decemberében Klebelsberg az 1918 óta szünetelő Magyar Társadalomtudományi Egyesület újjáélesztését a szakosztályon keresztül képzelte el, melynek következtében az 1925. január 25-i

Néprajzi Társaságban tartott ülésen a hajdani Egyesület jogutódjaként a Magyar Társadalomtudományi Társaságot nevezték meg.

A rendszer tekintélyelvűségét mutatja, hogy nem támaszkodott a vallott értékek nyilvános megvitatására, sőt kivonta ezt a nyilvános viták köre alól, szemben a századelő törekvéseivel, ahol pl. a Huszadik Század épp ezen értékek minél szélesebb körű megvitatása volt a cél. A hagyományos értelmiségi „ellenzékiiségnek” egyre kevesebb terep jutott, így a „hivatalos” társadalomtudományi kör mellett egy új értelmiségi csoport formálódott, melynek egyik legfontosabb eszköze a szociográfia lett (Némedi 1985). Az új értelmiség fókuszában a „nép” állt, vagyis nem egy hagyományosan politikai kérdés, hanem egy „magasztosabb” szemlélet, amely felülemelkedett a hagyományos politikai látókörön. A falukutató mozgalmak, maguk a népi írók és írásaik is nagyon sokfélék voltak, melyek részben irodalmi, részben tudományos, illetve politikai munkák tartoztak közé. Közös vonásuk volt, pl. Illyés, Veres, Szabó Zoltán vagy Féja Géza műveiben, hogy az adott történeti helyzettel foglalkoztak, melynek középpontjában a válsághelyzet állt (Bibó 2004: 339). A falukutató irodalom válságirodalom volt, a magyar parasztság válságának irodalma, célja kétségbe vonni a közhitét, mely szerint „a magyar parasztság egyszerű életviszonyok között él, de sorsával és életformájával elégedett s a történeti osztályok vezetését lojálisan követő réteg” (Bibó 2004: 340). Ezek a munkák épp arra mutattak rá, hogy nagy tömegek élethelyzete nyomorúságos (Szántó Zoltán: Tardi helyzet, Cifra nyomorúság), hogy a patológikus társadalmi jelenségek (egykezés, szekták) nem helyi okokra vezethetők vissza (Kovács Imre: A néma forradalom), hogy a parasztság érdekeivel ellentétes vezetést érez (Féja Géza: Viharsarok). Bibó szerint ebben a közegben külön színfoltot jelentett Erdei, akit két illúzióval kívánt leszámolni: a paraszt és a falu illúziójával.

Míg a falukutatók ellen bírósági eljárások indultak, addig a szociológia egyetemi katedrájára a Pázmány Péter Egyetem bölcsészkarán Dékány István került 1942-ben (Szabari 2014), aki korábban nyíltan bírálta a falukutató mozgalom képviselőit (Dékány 1937). Az általa vezetett társadalomelméleti (szociológia) tanszék, illetve munkássága sem tudott olyan hatékony és az utókor számára is releváns képet alkotni a korabeli társadalmi életről mint a népi írók, akik azonban nem léptek fel diszciplínateremtő szándékkal (Bibó 2004, Bíró 2006, Némedi 1985).

A II. világháború után ismét bekövetkezett egy jelentős fordulat és átrendeződés mind a politikai, mind a társadalomtudományi területen. A hazai szociológia története szempontjából a harmadik (1945–1959) átmeneti szakasz, melyet munkánkban érdemes részletesebben ismertetni, hiszen az időszak történései vagy éppen meg nem történt eseményei sok esetben jelentős hatással voltak az általunk vizsgált korszakokra. A II. világháború lezárása után, 1945-ben Dékány Istvánt nyugdíjazták (az 1945-ös tudományos elitcseréről részletesen lásd Bíró–Székelyi 1996). A koalíciós időszakban, a pártok közötti osztozkodás részeként 1946-ban Szalai Sándor kapott kinevezést a szociológia nyilvános rendes tanári pozíciójára (ELTE Lt., 8/a 50. kötet, 2–3 o.). A szociáldemokrata párthoz kötődő Szalai által a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen (Szabari 2012) alapított tanszék (vagy ahogyan ő nevezte: Szalai-Intézet) működése azonban rövid életűnek bizonyult. Működése az 1949-es

„reform” következtében ugyan még az újonnan létrehozott Marxista–Leninista Intézetben folytatódott, 1950-ben Szalai letartóztatásával azonban teljesen megszűnt (a Szalai Intézetről részletesen lásd Szabari 2012).

Az 1950-es években szociológiai jellegű kutatások kizárólag a KSH keretein belül folytak, annak ellenére, hogy 1948-ban Péter György vezetésével a KSH szovjet minta szerinti átalakítása is végbement. „Ekkor a Hivatal valamennyi felső vezetőjét kicserélték, többnyire elbocsátották vagy alacsonyabb beosztásba helyezték őket; a kisebb beosztásokban is látványos változások történtek, az eltávozottak helyét főleg fiatalokkal töltötték be.” (Lakatos 2003: 477) „Az akkori politikai és gazdasági vezetés a KSH-t – a szovjet tanácsadásnak megfelelően – egy óriási információközponttá kívánta fejleszteni, és fő feladatává a Tervhivatal kívánalmainak teljesítését és az »eredmények« statisztikai szempontú alátámasztását tette.” (Lakatos 2003: 477) A szovjet minta követése a KSH történetében viszonylag rövid periódusnak bizonyult. 1953-ban Sztálin halálával elindult politikai változás, Nagy Imre politikája a Péter György által is képviselt irányvonalnak kedvezett. 1953 júniusában a MDP KV határozatában elítélte a túlzott iparosítást és kollektvizálást, „az adminisztratív módszerek elharapódzását” és a lakosság életszükségleteinek figyelmen kívül hagyását (Balogh 1986). Az irányelvek mellett jelentős változás hozott a politikai foglyok ügyeinek újratárgyalása, rehabilitációjuk. Bár Péter György nem tartozott a Nagy Imre körhöz, valójában nem csatlakozott egyetlen politikai áramlathoz, elsősorban gazdasági kérdések foglalkoztatták, elképzelései reformpártiak voltak. A Nagy Imre nevével fémjelzett politika pedig lehetőséget és lendületet adott a hazai reformközgazdasági elméletek kidolgozásához, melyek így túlléphetek a marxi, lenini és sztálini elméletek propagálásán. „Sztálin halála és az 1956-os forradalom közötti két és fél évben a magyar gazdaságtudomány olyan folyamaton ment át, melyet joggal nevezhetünk valóságos feltámadásnak. E „feltámadás” legfontosabb mozzanatai a következők voltak: az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének a megalakítása (1954–1955), a Magyar–Szovjet Közgazdasági Szemle, a döntően szovjet cikkek fordításait tartalmazó folyóirat felváltása a Közgazdasági Szemlével (1954), amely elsősorban magyar közgazdászok munkáit közölte, és az empirista kutatási program sikeres beindítása, amely irányt adóan és inspirálóan hatott a Közgazdaságtudományi Intézet tudományos munkájára.” (Péteri 2006: 187) Ha rövid időre is, de megvalósult: valódi problémákra valódi megoldásokat kerestek. A MDP KV 1954. októberi ülésének határozata pedig nyílt felszólítást intézett a közgazdászokhoz a gazdasági folyamatok tudományos elemzésére. (Szabad Nép 1954. október 22.). Mindezek közrejátszottak abban, hogy az újonnan elindult Közgazdasági Szemle 3. számában megjelenhetett Péter György A gazdaságosság jelentőségéről és szerepéről a népgazdaság tervszerű irányításában című írása, amely átfogó reformelképzeléseket tartalmazott, implicit módon megfogalmazva a központi tervutasításos rendszer működésképtelenségét (Péter 1954). Nyilvánvaló, hogy Péter György szemléletének hátterét a KSH által a kormány számára az 1949 és 1955 közötti időszakra vonatkozó számítások jelentették, melynek gyűjteménye, az úgynevezett „titkos” jelentés, „szürke könyv” csak 1957-ben a KSH kiadásában Adatok és Adalékok címmel láthatott napvilágot, igazolva akkor, hogy a Hivatalban az ötvenes években is alapos,

többoldalú és átfogó kritikai statisztikai elemzések készültek, melyekhez megfelelő szakmai felkészültséggel rendelkező szakemberekre volt szükség. Ennek megfelelően az 1950-es évek elejétől a KSH fokozatosan a (reform)közgazdászok és társadalomkutatók „menedékévé” vált. A szociológia későbbi története szempontjából meghatározó szereplők legtöbbje valamilyen módon ebben az időszakban kötődött a Hivatalhoz. Ferge Zsuzsa például egyetemi hallgatóként került a KSH-ba, miután egy „mini Rajk-per” nyomán kirúgtak az akkori Marx Károly Közgazdasági Egyetemről. „Első éves egyetemista voltam a Közgazdaságtudományi Egyetemen, amikor a Rajk per utáni tavaszon minden egyetemen botrányt kreáltak, mai szemmel visszatekintve nyilvánvalóan azzal a céllal, hogy megfélemlítsék a hallgatókat.” (Ferge 2003: 702, Ferge 2008) 1950-ben a közgazdasági egyetemen Fergét választották ki erre a szerepre. Párttag volt, értelmiségi származása, franciaországi múltja miatt jó alanynak bizonyult arra, hogy koholt vádak alapján demonstrálják a hatalom álláspontját. A nyilvános és megszégyenítő eljáráson Péter György is jelen volt, aki utána állást ajánlott Fergének a KSH-ban. 1957-től a Hivatalban dolgozott a korábbi Szalai Intézet egyik diákja, Cseh-Szombathy László is, aki a Nemzetközi Osztályra kerül és életszínvonal-összehasonlítással foglalkozott, melynek révén került kapcsolatba Szabady Egonnal. „1955 tavaszán hallottam, hogy a KSH Nemzetközi Osztálya nyelveket tudó munkatársat keres. Rédei Jenő, aki osztályvezető volt (később a Kamara főtitkára), beállított, hiszen egy csak levelező részlegből akart létrehozni egy összehasonlító, elemző osztályt. De ez nem volt igazi lehetőség. Külső munkatársként készítettem főleg gazdasági elemzéseket a nemzetközi irodalom alapján.” (Cseh-Szombathy 2008, 48). A KSH Könyvtárában, melyet ekkor Dányi Dezső vezetett kapott lehetőséget Laky Dezső, akit 1958-ban részlegesen rehabilitáltak, és 1961-ig a KSH szaktanácsadójaként dolgozott, Theiss Ede az 1956-ban nyugdíjazott statisztikus-közgazdász, vagy az 1957. május 23-án letartóztatott Bibó István, akit a Legfelsőbb Bíróság 1958 augusztus 2-án életfogytiglan szabadságvesztésre ítélt (Göncz Árpád másodrendű vádlottal) és csak 1963-ban az általános amnesztiával szabadult. „Ekkor a könyvtáron belül már kezdett egy statisztikai, történeti monográfiái munka kifermődni. Ez Kovacsics alatt indult, ő volt a történeti monográfia kötetek elindítója. Azután pár év múlva jött a kis Benda (Gyula), Faragó Tamás és az a pár ember, akikkel a magyar társadalomtörténetet megpróbáltuk elindítani.” (Dányi 2001: 15). Szelényi Iván szintén az 1960-as évekbe került a KSH könyvtárába. „[A] KSH Könyvtárában találtam meg a helyemet 1961-ben, mint a külföldi folyóirattár őre. Vagy 600–700 folyóirat újabb és újabb számai mentek át a kezemen havonta, kéthavonta s nekem jegyzéket kellett készítenem az érdekesebb cikkek címeiről. Míg könyvtáros kollégáim kávézhattak és diskuráltak – akkoriban a könyvtárosoknak temérdek idejük volt –, én olvastam a folyóiratokat. A KSH kiváló könyvtárába a világ összes fontos szociológiai (és persze statisztikai, közgazdasági) folyóirata járt, s valami megmagyarázhatatlan ok miatt – utólag visszagondolva talán tévedésből – engem jobban érdekelték a szociológiai, mint a statisztikai, vagy közgazdasági írások.” (Szelényi 2015: 80). Az 1960-as években a Kenessey Zoltán vezette Nemzetközi Tanulmányok Osztályán dolgozott a hazai szociológiában több meghatározó alakja is: Varga Károly, Békés Ferenc és Kérész Gyula is.

Ugyanakkor a békésnek tűnő építkezés mellett a politikai hatások sem kerültek el a Hivatal életét. A szovjet vezetésben és a világpolitikában végbement változások következtében 1955-ben Rákosi Máttyás és a hozzá hű apparátus eltávolította Nagy Imrét miniszterelnöki pozíciójából, és elkezdődött a resztálinizáció, visszarendeződés, amely sok esetben az „elhajlásokkal” szemben fizikai leszámolást jelentett. A visszarendeződést jelzi, hogy számos reformellenes publikáció született, így például a Közgazdasági Szemle 1955. 3–4. számában Parasztságunk útja a népi demokráciában címmel megjelent Friss István írás, mely egyértelműen jobboldalinak minősítette a korábbi reformelképzeléseket (Friss 1955). „Különösen nagy kárt okoztak azok a marxizmus-leninizmustól idegen, jobboldali nézetek, amelyek pártunk parasztpolitikájának fő kérdéseiben jelentkeztek” (Friss 1955: 412). Az 1956-os forradalom és az azt követő megtorlás időszaka azonban kevésbé érintette a KSH-t, köszönhetően annak, hogy Péter György az események alatt Moszkvában tartózkodott, így nem kellett állást foglalnia a történetekkel kapcsolatban. Igaz, Kádár az 1956-os forradalom lezárását célzó, az „ellenforradalmi elemek” felelősségre vonásával járó keményebb politikai irányvonala a társadalomtudományok területén is éreztette hatását, melynek következtében az ötvenes évek közepén szerepet vállaló, főként a gazdasági változásokat sürgető közgazdászok háttérbe szorultak. „A közgazdasági revizionizmus elleni első nyilvános támadások a Gazdasági Figyelő – az MSZMP konzervatív baloldali szárnyának lapja – 1957. áprilisi számaiban jelentek meg, ami aztán júniusban „átgyűrűzött” a párt napilapjába (Népszabadság), illetve elméleti folyóiratába (Társadalmi Szemle).” (Péteri 2006: 191) 1957-ben már Péter Györgyöt is elérte az ún. revizionizmus-vita (Ripp 1957), melynek következtében 1958-ban a kor kifejezésével élve „önkritikát kellett gyakorolnia”, pozíciójából nem távolították el, de valójában a személye elleni hadjárat egészen haláláig folytatódott (Hegedűs B. 1994, 28–34). E folyamathoz illeszkedik, hogy az 1958-ban hazatérő Hegedűs Andrást 1961-ben – feltehetően Péter majdani utódjaként – kinevezték a KSH elnökhelyettesének, mely pozíciót elhagyva került át az MTA Szociológiai Kutatócsoportjához, mely a hazai szociológia következő időszakának szimbólumaként értelmezhető.

Kutatásunk szempontjából kulcsfontosságú a magyarországi szociológia negyedik szakasza (1960–1973), amikor 1956-os forradalmat követő megtorlás időszaka után a kádár rendszer konszolidációjával párhuzamosan elindult a szociológia hazai intézményrendszerének fokozatos kiépítése. Ahogyan a kádári konszolidáció, úgy a szociológia helyzete is nagymértékben függött a Szovjetunióban lezajlott eseményektől. 1960 novemberében a moszkvai tanácskozáson kanonizálják a kommunista és munkáspártok a békés egymás mellett élés elvét, ami azt jelentette, hogy „a szovjet blokk országainak, köztük Magyarországnak, nem a gazdaság és társadalom militarizálása felé kell haladniuk, hogy a »nemzetközi helyzetnek« végre nem muszáj »egyre fokozódnia«” (Révész 1997: 130), amit az 1961-ben megtartott SZKP XXII. Kongresszusa tovább erősített. A hazai viszonylatban pedig az 1960 években a szociológia kialakulásához is szorosan kapcsolódó politikai, gazdasági és társadalmi átalakulásához hozzátartozott egyrészt, az értelmiségi rétegekkel való kiegyezés, részben tagjainak megnyerése, mely jelentős (ugyanakkor nem mindig

tudatos) szerepet játszott a kádár rendszer legitimizációjában is. Másrészt, a modernizációs célkitűzés, mely kapcsolódva a XXII. kongresszushoz a két világrendszer közötti feszültséget „békésebb versenyé” transzformálta, ahol a harc a modernizációs kényszerben manifesztálódott, így biztosítva fejlődési lehetőséget a tudományok számára is.

A szociológia ügye először 1958-ban merült fel. „1958 végén meghívás érkezett a magyar tudomány vezetőihez a szociológiai világszervezet részéről, és a szituáció olyan, hogy meg kell ragadni a váratlan alkalmat, egyszerűen nem lehet elszalasztani. A Magyar Népköztársaság ugyanis ekkor teljesen elszigetelt a nemzetközi politikai életben: az ENSZ napirenden tartja az ún. magyar ügyet, megkérdőjelezték a Kádár-kormányzat legitim voltát. (...) És ebben a nehéz helyzetben egy unesco-intézmény 1959 szeptemberi világkongresszusa kínál alkalmat a szerény kitörésre. (...) Egy gond azért akadt: nem volt Magyarországon szociológia. De volt Filozófiai Intézet, amelyben működött a történelmi materializmus osztály, és nem felejtettük el a lenini megállapítást, hogy a történelmi materializmus a marxizmus szociológiája” (Szántó 1995: 96). Így jutott ki a stesai is-a-kongresszusra Molnár Erik, a MTA Történelemtudományi Intézet igazgatója és Fukász György, a művelődésügyi minisztérium marxizmus–leninizmus főosztályának vezetője.” (Szántó 1995: 98)

Az 1960-as évek elején az MTA Filozófiai Intézetében létrejött egy ún. szociológiai részleg Szántó Miklós vezetésével, mely 1963-ban Hegedüs András irányításával csoporttá szerveződött. Az MTA Elnöksége a kutatócsoport 1963. január 1-i felállításáról döntött, „ideiglenes” elhelyezését az Akadémia Úri utca 51-53. szám alatti épületében biztosították. A csoport létszámát 10 főben határozták meg, ezek közül hatan kutató státuszban, ketten félállású kutatóként kerülhettek alkalmazásra, illetve kb. 10 fő mellékállású adatgyűjtőként dolgozhatott, Hegedüs titkára Nemes Ferenc lett (MTA Lt., 23-F/1963).

Az 1960-as évek elején a csoportban dolgozók különböző ismeretekkel, társadalmi, politikai (családi) és tudományos háttérrel rendelkeztek. A hazai szociológia épp ezért a hatvanas években részben ad hoc mód szerveződött, ki milyen háttértudással, nyelvismerettel, kapcsolatokkal rendelkezett, az alapján alakult saját és részben a diszciplína kutatási irányzata is. A tanulás időszaka volt. Az elméleti tájékozódáshoz hasonlóan, a hatalom által jóváhagyott kereteken belül szintén elsősorban egyéni döntések játszottak szerepet egy-egy kutatási terület kialakításában is. Hegedüs például elsősorban üzemszociológiai vizsgálatot végzett, Szántó Miklós életmóddal foglalkozott. „Világos volt, hogy én szabadidővel foglalkozom, kultúrával és életmóddal, mindig ezt csináltam. Amit a Vasasoknál csináltam, meg amit '45-től csináltam, végig kulturális menedzsermunka volt. Tehát nyilvánvaló volt, hogy szabadidővel foglalkozom. Szabadidővel, kultúrával, életmóddal.” (Szántó 2015).

Ebben az időszakban az elméleti viták erőteljesen kötődtek a marxi keretekhez, a termelőeszközök magántulajdona és ezzel az egyenlőtlenségek megszüntetése mellett a marxi elmélet másik sarkalatos pontját, a korabeli nyugat-európai elméleti koncepcióval összhangban (Marcuse 1964) az elidegenedés problémáját tárgyalták. Ezekben a kritikai munkákban az elidegenedés fogalma azokra a folyamatokra utalt,

amelyekben az ember felett az általa létrehozott anyagi, szellemi vagy társadalmi produktumok ellenőrizhetetlen hatalmat alkotnak. Az, hogy a hatvanas években Magyarországon létezett elidegenedés, nem volt kérdéses. A vita annak tisztázása körül folyt, hogy ez csupán a múlt öröksége, és a szocializmus rövid átmeneti korszaka után eltűnik, vagy az elidegenedés mindennemű termelési folyamat, azaz az árutermelés (amely természetesen a szocializmusban is megvalósult) következménye (Lehmann 1998). További kérdés volt, hogy a szocialista viszonyok között kialakulhat-e az elidegenedés valamilyen új formája (például a tervgazdálkodás vagy a bürokratizálódás előidézi-e elidegenedést). Hegedüs András és Márkus Mária 1968-as cikkükben az elidegenedés problémáját a szociológia szempontjából vizsgálták (Hegedüs–Márkus 1968). A gazdasági reformok hatásairól, a tulajdonviszonyokról és a munkamegosztásról készült kutatásuk nyomán azt képviselték, hogy az elidegenedés nem kizárólag a kapitalista társadalom jellemzője, hanem felfedezhető a szocializmusban is (Hegedüs–Márkus 1968).

A reformszocialista gondolkodás azonban nem volt általános. 1964-ben megrendezett ún. Ideológiai Konferencián, melyen ugyan részben elismerték a viták hasznosságát, azok szabadságát, Hegedüs András revizionistának bélyegezték. Ennek következtében 1965 júliusában Hegedüst leváltották a Valóság éléről, helyére először Ortutay Gyula, majd novembertől Wirth Ádám került. Az ellenőrzés legfontosabb dimenziója ebben az időszakban is a személyek kiválasztása maradt. 1966. február 23-i ülésén az MSZMP KB Agit.-prop. Bizottsága határozatot fogadott el a szociológia helyzetéről és a további teendőkről, melyben legsürgetőbb feladatként a „kádermunka megjavítása”, pontosabban „a marxista szociológia kifejlődését szolgáló tudatos káderkiválasztás” érvényre juttatása szerepelt (M-KS. 288. f. 41/1966/85.). Ezzel összefüggésben az MTA Szociológiai Kutatócsoport monopóliumának ellensúlyozására 1966-ban Lakos Sándor vezetésével létrehozták az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetét, melynek a pártpolitika elméleti igazolása lett a fő feladata. Nyilvánvaló, hogy a káderutánpótlás csakis ezen intézeten belül valósulhatott meg, mely így egyben az első kifejezetten szociológiai jellegű képzés megszervezését is jelentette. Az intézet keretei között szervezett tanfolyamok hosszú távon befolyásolták a hazai szociológiaoktatás lehetséges irányát. A tanfolyamok a keretekhez mérten szabad légkörben folytak. Ferge Zsuzsa, Kulcsár Kálmán, Szelényi Iván, Pataki Ferenc és Huszár Tibor tanították a szociológia „klasszikusait”: E. Durkheim, Max Weber, R. K. Merton, W. Mills vagy Lukács György munkáit, melyek így az intézet kivételes helyzete miatt – korlátozott számban, de – itthon is olvashatóvá váltak. A képzés teret biztosított a vitákra, előadásokra, még a dogmatikus irányt képviselő igazgató személye mellett is élénk szellemi élet alakulhatott ki az Intézet keretein belül. „Ez a hatalom védte bensőség köre volt” (Gombár 2012). Ugyanakkor a hallgatók kiválasztása – igazodva a MSZMP KB Agit.-prop. Bizottságának szellemiségéhez – felülről történt, akik többnyire megtartva korábbi státuszukat fizetést kaptak. A „diákok” egy új, a kádárizmusban „szocializálódott” generációt alkottak. A kurzus vezetője Huszár Tibor volt. „Lakos Sándor, aki a Társadalomtudományi Intézet igazgatója volt, igazgatói szobája mellett nyílt a tanácsterem, ahol a viták folytak, és néha berohant, mert nagy ordítózás folyt és félig

tréfásan, félig nem, mondta: micsoda revizionista micsodák folynak itt?” (Gombár 1999). Erdei és Veres Péter mellett ez említett kutatás konzulensei lehettek: Csoóri Sándor, Márkus István, Zám Tibor is, akik e korszak mellőzött szereplői voltak.

Az 1968-as év azonban fordulatot hozott, az év végére egyértelművé vált, hogy az 1960-as évek elejétől remélt, a reformértelmisségi által tervezett és támogatott politikai és gazdasági reformok valójában nem következhetnek be és ennek explicit jelei, ha nem is azonnal, de fokozatosan megmutatkoztak. 1968 januárjában ugyan bevezették az új gazdasági mechanizmusnak nevezett reformot, de azt a korábbi elképzeléseknél jóval visszafogottabb formában. A reformok lehetőségeinek korlátait jól illusztrálja Magyarország részvétele az 1968 augusztusában történt katonai beavatkozásban, melyben a szovjet hadsereg magyar, lengyel, bolgár és keletnémet katonai segédlettel bevonult Csehszlovákiába, hogy megtörje a Alexander Dubcek nevéhez köthető reform- és az „emberarcú szocializmus” kísérletét. A hazai szociológia szempontjából közvetlen hatással bírt, hogy az akkor éppen a jugoszláviai Korcsulán tartózkodó hazai társadalomtudósok egy csoportja petíciót adott ki elítélve a csehszlovákiai bevonulást. Az aláírók között ott volt Heller Ágnes, Márkus György, Márkus Mária, Sós Vilmos és Tordai Zádor. Bár a totális politikai büntetés csak később, 1973-ban Lukács György halála után teljesebb ki, a bevonulással szemben tiltakozók közül Hegedüs Andrást, Kis Jánost, Vajda Mihályt – akik még párttagok voltak – kizárták a pártból, Heller Ágnes, Márkus Mária, Márkus György, Bence György pedig elvesztette állását. Az akadémián már 1968-ban határozat született Márkus Mária és Heller Ágnes ügyében, mindketten szigorú megrovásban részesültek (MTA Lt., F 807/68, F 759/1968). Mind az 1964-es a Valóság hasábjain zajló elidegenedés vita (ami miatt 1966-ban le kellett mondani főszerkesztői pozíciójáról is), mind reformnézetei, illetve Helleréssel való szolidaritása miatt 1968-ban az MTA Szociológia Kutatócsoport éléről eltávolították Hegedüs Andrást, helyét Kulcsár Kálmán vette át (igazgatóhelyettese Farkas János lett), aki bizonyos mértékig átszervezte a csoport működését, Kulcsár vezetésével a csoport 1971-ben önálló intézetté alakulhatott.

Ugyanakkor, 1968 illúziója, a reformok megtorpanása után, a politikai „keményedéssel” párhuzamosan folytatódott a szociológia hazai intézményrendszerének kiépülése. 1969-ben megkezdte működését a Magyar Rádió és Televízió Tömegkommunikációs Kutatóközpontja. Az MSZMP KB Politikai Bizottsága 1969 júliusában határozott a szociológiai tanszék létrehozásáról, melyet természetesen megelőzött a benne részt vevők közötti egyeztetés is (MTA Lt., Szociológiai Szakbizottság 1969). Ennek megfelelően 1969 őszén egy szociológiai csoportot hoztak létre az ELTE bölcsészkarának filozófia tanszéke mellett, illetve önálló szociológia tanszék alapítását tartották szükségesnek az akkori Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen is. „Első lépésként – 1971 őszén – hároméves kiegészítő szak beindítását javasoljuk. E szakra első időben azok felvételét kell biztosítani, akik jelenleg szociológus munkakörben dolgoznak. Ugyanakkor a kiegészítő szak folyamatosan módot és lehetőséget nyújtana arra, hogy a bölcsész diplomával rendelkezők mellett közgazdászok, mérnökök, jogászok, matematikusok is szociológus szakképesítést nyerjenek. Az évfolyamok átlag létszáma az első években 15–20 fő” (Művelődésügyi Minisztérium Marxizmus–Leninizmus Oktatási

Főosztály). Második lépésként 1972 őszétől kerülhetett sor a nappali „B” szak elindítására, „harmadik lépcsőként – 1974 őszétől – a szociológia »A« szakká minősülhetne”. Az 1971/72-es tanévétől pedig az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán szociológiai szak létesítését rendelték el, a szakon az 1971/72-es tanévben hároméves kiegészítő tagozat indult, nappali tagozata, önálló szakként az 1972/73-as tanévtől indulhatott el.

A szociológia számára szintén jelentőséggel bírt, hogy 1970. február 5. az MTA 130. közgyűlése Erdey-Grúz Tibort a testület elnökévé, Erdei Ferencet főtítkárrá választották. 1972-ben létrehozták a Magyar Tudományos Akadémia Szociológia című folyóiratát (amely 1991-től Szociológiai Szemle néven a Magyar Szociológiai Társaság lapjaként jelenik meg). A klasszikus szociológia hazai terjesztését segítette a Gondolat Könyvkiadó Társadalomtudományi Könyvtár című sorozata, melynek keretében a hetvenes-nyolcvanas években jelentek meg magyarul a teljesség igény nélkül: Pierre Bourdieu, Herbert Marcuse, Max Weber, George Simmel, Ferdinand Tönnies, Robert Merton, George H. Mead művei (Lénárt 2011).

Az 1968-as reform bevezetésének elodázása, a csehszlovákiai bevonulás, a reformszocialisták háttérbe szorulása az 1970-es évek elejétől a keményvonalas politikai erők előtérbe kerülését jelezte, melyet az 1973-as olajválság még tovább erősített. Az elhúzódó politikai és gazdasági válság egyre jobban megnehezítette a kádári életszínvonal-politikát (aminek csak egyik jele, hogy 1973 elején pl., hogy 28%-kal emelkedtek a tej- és tejtermékek árai) és új kereteket hozott a szociológia számára is. A balratolódás hatására a korcsulai aláírókkal és a velük szimpatizálókkal szemben 1973. május 8-án megjelenik az MSZMP PB „Néhány társadalomkutató antimarxista nézeteiről” című határozata. A „filozófusper” során kizárják a pártból, illetve elbocsátják állásából Bence Györgyöt, Hegedüs Andrást, Heller Ágneszt, Kis Jánost, Márkus Györgyöt, Márkus Máriát, Vajda Mihályt. Bár ez év októberében még megjelenhetett Bibó István Tanya és urbanizmus című munkája a Valóságban, vele szinte egy időben indult el Haraszi Miklós pere (1973. október 15-16), akit májusban tartóztattak le a Darabbér című – kiadásra nem került – könyve megírásáért, kéziratának terjesztéséért. 1973-ban Kemény Istvánt publikációs tilalom alá helyezik, 1974-ben Szelényi Iván és Konrád György Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz című munkája miatt a szerzőket letartóztatták és kivándorló útlevelet ajánlottak fel számukra. Konrád György a belső emigrációt, Szelényi az emigrációt választotta.

A tiltakozások elmaradnak, ami jelzi, hogy az 1960-as évek jellemző reformokba vetett hit, optimizmus és szolidaritás jelentősen átalakult. „Szelényi elment Ausztráliába, aztán Amerikába; Konrád elvonult; Márkusék Ausztráliába; Heller Ágnes, Fehér Ferenc megint elmentek; Vajda Mihály, ő másfelé ment. Szétmorzsolódott az egész dolog. [...] Az 1960-as években volt egy határozott együttműködés, szolidaritás egymás iránt, ami nem mindig okos dolog. A szolidaritás sokszor az autonómiát sérti, és az ember hülyeségeket csinál a szolidaritás miatt. De volt alakja, ami megszűnt. Nemzetközileg is volt. Jó kapcsolatom volt J. Szczipanskival a lengyeleknél. Jó kapcsolatom volt a cseheknél sok emberrel.” (Hegedüs 1998)

Az ötödik szakasz, 1974–1989 közé tehető, amit egyfelől a professzionalizálódással (Kolosi 1991), másfelől a bezárkózással, a kritikai szociológia feladásával, illetve egy új típusú „ellenzéki szerep” megjelenésével lehet jellemezni. A professzionalizáció narratíváját támasztja alá, hogy az 1970-es évek elején létrejött szakmai szervezetek, fórumok és oktatási intézmények, melyek a szociológia hazai bázisát alkották és több-kevesebb átszervezés után alkották napjainkig is, az évtized közepétől tovább bővültek, erősödtek és a nemzetközi tudományos szabályoknak megfelelően működtek. 1978-ban e folyamat mintegy lezárásaként megkezdhette működését a Magyar Szociológiai Társaság is, melynek első elnöke Szalai Sándor, titkára pedig Kolosi Tamás lett. Ugyanakkor, a szociológia, amely addig a társadalomról szóló diskurzus közegét, csatornáit, nyelvét stb. biztosította, és alkalmas volt a társadalmi tapasztalatok kicserélésére (Kuczi 1991), egyre inkább bezáródott saját szakmai nyelvi, módszertani, értelmezési és elméleti határai közé. Ezt erősítette, hogy a szociológiában egyre jelentősebb szerepet kaptak a bonyolult módszertani (statisztikai és matematikai) eljárások és absztrakt elméleti megközelítések, melyek eredményei elsősorban a szakma számára hordoztak információt. Bár az empirikus kutatások a kezdetektől jelen voltak a magyar szociológiában, a nemzetközi tendenciának megfelelően az átfogó társadalmi kérdések helyett azonban az egyre szisztematikusabb, egyre kisebb területet felölelő problémákat kezdték kutatni. Ennek megfelelően a hatvanas években alig-alig elkülönülő kutatási témák a nyolcvanas évekre különálló szakszociológiákká váltak saját módszertannal, szakirodalommal, saját kutatói csoportokkal. Ez a típusú elkülönülés intézményes lenyomata, hogy 1983-ban az ELTE szociológia tanszéke intézetté alakult, ahol különvált a szociológia, szociológiatörténet, szociálpszichológia és módszertan tanszék, majd 1987-ben elkezdődött az önálló szociálpolitikai és szociálismunkás-képzés megszervezése is. És egy egészen újfajta tudományszerveződési formát jelent az 1985-ben megalapított Társadalomkutatási Informatikai Társulás (TÁRKI), mely kezdeti tervei szerint a különböző kutatóintézmények adatfelvételeinek egyedi szintű adatait gyűjtötte össze és tette másodelemzésre hozzáférhetővé, másrészt “piaci” megrendelésekre készített adatfelvételeket és elemzéseket társadalmi témában. Ami azt is jelzi, hogy az 1970-80-as években egyre nőtt a kvázi piaci típusú szociológiai vizsgálatokat megrendelők aránya, melyek legfőbb megbízói a különböző, javarészt természetesen állami vállalatok, intézmények, tanácsok, termelőszervezetek és szövetkezetek voltak.

Mindezzel párhuzamosan a korszakra tekinthetünk úgy is, mint amiben a kritikai szociológia helyzete jelentősen meggyengül, képviselői elhagyták az országot vagy ismét belső szilenciumra kényszerültek, a nyílt társadalomkritika lehetetlenné vált. Ugyanakkor az évtized vége felé a reformértelmiségi szerep lassan átalakult egy ellenzéki, politikai szereppé, azok, akik továbbra is fontosnak érezték a kritikai tevékenységet egyre inkább direkt politikai tevékenységet vállalnak(?). A hazai demokratikus ellenzék kialakulását is nagyban előmozdították az 1976-77-es csehszlovákiai események. 1977. január 9-én 34 magyar értelmiségi Pavel Kohuthoz, a Charta '77 egyik szóvivőjéhez írt levelében szolidaritásáról biztosította a mozgalom tagjait, mely a későbbi demokratikus ellenzék első szervezett politikai akciójának

tekinthető. Márciusban a népi írók és a formálódó demokratikus ellenzék tagjai találkoztak, hogy egy – az „ellenkultúrát” támogató – alternatív segélyszervezet létrehozásáról tárgyaljanak. 1977 őszén Kornis Mihály kezdeményezésére megszületik a magyar szamizdat egyik legelső alkotása, a Napló, melybe mintegy száz szerző jegyezte be legfontosabb mondandóját. 1977–78 fordulóján Kenedi János és Radnóti Sándor az ellenzékiiségről és az 1956-os értelmiség Kádár-rendszerbeli szerepéről, valamint a forradalom újraértelmezéséről szóló vitája jelenik meg a Naplóban. 1979 októberében alakult meg a SZETA, a Szegényeket Támogató Alap, melynek szervezését Solt Ottilia kezdte el. Először 1980-ban nevezték magukat Szegényeket Támogató Alapnak, felhívásukat nyolcan írták alá: Havas Gábor, Ivándi Gábor, Lengyel Gabriella, Matolay Magdolna, Nagy András, Nagy Bálint, Pik Katalin és maga Solt, akik mind a Kemény féle cigánykutatáshoz kötődtek és „Kemény példáját követve”, belefolytak a családok életébe (Solt 1989, 84). A mozgalomhoz csatlakozók pénzt, ruhát gyűjtöttek, segélycsomagokat készítettek, az alap javára kulturális rendezvényeket szerveztek. („Így válhatott Ottíliaék Komjádi utcai lakása (amelyet a II. kerületi SZDSZ emléktáblával jelölt meg) a demokratikus ellenzék fontos központjává, ahol egymásnak adták a kilincset a SZETA-aktivisták, a segítségre szoruló szegények, szakmai tanácsot kérő szociológusok, nyugati újságírók és a demokratikus ellenzék »kemény magjának« tagjai. S minden látogató számíthatott egy teára vagy »svarc«-ra, amelyet többnyire a csodás humorú Nagy András főzött, szükség esetén kevés piros arannyal díszített zsíros kenyérre, s egy-egy biztató vagy korholó szóra.” Kőszeg 2014)

Ugyancsak a szociológusok, értelmiségiek egy civil kezdeményezése volt ebben az időszakban a MUKI, egy munkaközvetítő iroda, mely „elsősorban az ellenzékkel szimpatizáló körnek igyekezett szellemi segédmunkákat (fordítás, kódolás, gépelés stb.) szerezni, például olyanoknak, akik politikai okokból nem kaphattak tudományos státuszt, kutatási forrásokat. A felhívás kibocsátói Ambrus Péter, Csáková Mihály, Erős Ferenc, Léderer Pál, Sík Endre és jelen sorok írója voltak. A MUKI 1980 augusztusától kedd és péntek délutánként Kovács András VI., Eötvös utca 42. sz. alatti lakásának cselédszobájában, az ötletet adó Hamburger Mihály albérletében működött, majd októbertől az iroda átköltözött Csáková Mihály és Horváth Zsuzsa VII., Dohány utca 16–18. sz. alatti lakásába; itt (ha jól emlékszem) már csak hetente egyszer, csütörtök délutánként voltak fogadóórák, 1981 decemberéig. A MUKI tevékenységének lényegében az vetett véget, hogy a szeptember 1-jei házkutatások során a szervek elvitték az iroda kartotékanyagát, a munkalehetőségek és -igények regisztrálását, ami nemcsak az iroda működést bénította meg, hanem 'kriminalizálta' is a MUKI-t, s ezzel sokakat elriasztott.” Dokumentumok II. Beszélő 3. évfolyam, 2. szám, <http://beszelo.c3.hu/keretes/dokumentumok-%E2%80%93ii>. A MUKI működéséről lásd még Kovács 2018.

Az értelmiség egyre erősödő politikai szerepvállalásával párhuzamosan az 1980-as években számos szamizdat kiadvány is létrejött. 1981-ben alakult a Beszélő, 1984-ban a Hírmondó, 1986-ban a Demokrata, 1989-ban a Hitel című folyóirat. 1985-ban az ellenzék tagjai Monoron, 1987-ben Lakitelken találkoztak, ahol megalakult az első ellenzéki párt, az MDF, majd a FIDESZ, SZDSZ, KDNP, Független Kisgazda Párt.

Bozóki András szerint az 1982–93 közötti időszakot az „értelmiség évtizedének” tekinthetjük, „amelyben rendszerkritikus értelmiségek különböző csoportjai történelmileg rövid idő alatt politikai szerepek rendkívül széles repertoárját játszhatták el.” És ezen értelmiségek között megtalálhatóak voltak a szociológia és más társadalomtudományok képviselői is. Bozóki szerint „mindezt a Kádár-rendszer szelektív repressziója tette lehetővé, amelyben a mindennapi élet viszonylagos liberalizálását az értelmiségi lét privilégiumainak – más kommunista rendszerekben nem tapasztalt mértékű – viszonylagos elismerése egészítette ki.” (Bozóki 2010: 7–45)

Kutatásunk szempontjából az utolsó szakasznak tekinthető az 1990 és 2010 közé eső húsz éve, a rendszerváltás reményeivel és kihívásaival, a szociológia számára megnyíló új lehetőségekkel, újszerű feladatokkal és szerepekkel, amelyekben a demokratikus keretek között működő tudományos közeg és a nemzetközi környezet, az ezekben való megjelenés lehetőségei és kihívásai hirtelen felértékelődtek. Magyarország államformája 1989. október 23-án alkotmányos parlamentáris képviseleti demokrácia lett, az 1990-ben megtartott parlamenti választások pedig az új politikai erők többségét helyezték hatalomba. A szociológiának is meg kellett találnia a helyét, feladatát és szerepét az új keretek között. A már meglévő egyetemi és kutatóhálózatok, intézmények jelentős része továbbra is megmaradt, jelentősebb változást az 1980-as évekre interdiszciplináris műhelyként működő MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének megszűnés hozott, melynek átalakulása már 1989 folyamán végbement, amikor a kutatók meghatározó tagja elhagyta azt. Az intézet az MTA Politikai Tudományok Intézetévé alakult át, ahol a szociológia szerepe (30-ból 3 kutató volt szociológus) marginálissá vált (Róbert-Némedi 1995). Az 1990-es években megszűnt a Népművelési Intézet, az ott dolgozó szociológusok az MTA Szociológiai Intézetbe kerültek. A TÁRKI meghatározó tudományos és piaci társadalomkutató intézetté vált. A rendszerváltás után jelentősen nőtt a Magyar Szociológiai Társaság létszáma, az 1989-ben közel 520 fő 1995-re 840 főre növekedett, ami azt mutatja, hogy jelentősen nőtt a diszciplína iránti érdeklődés, ami szorosan kapcsolódott az egyetemi képzésben való nagyobb szerepvállalással is. Bár a szociológiai egyetemi képzésben részt vevők száma az 1960-as évektől fokozatosan növekedett, volumene a rendszerváltozás után jelentősen nőtt: míg 1990-ben kb. 130 fő vett részt évente a képzésbe az ELTE Szociológiai Intézetében és a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetemen, addig 1999-ben ez a szám meghaladta a 800-at. A régiek mellett új intézetek is részt vállaltak az oktatásban, mint a szegedi József Attila Tudományegyetem, a pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem, a Miskolci Műszaki Egyetem, valamint a Budapesti Műszaki Egyetem.

A rendszerváltás megnyitotta a tudományos folyóiratok piacát is, új lapok jöttek létre mint pl. a Replika vagy az Esély, ugyanakkor az ún. Értelmiségi lapokban egyre kevesebb szociológiai írás jelent meg, a Valóság átalakítása pedig pótolhatatlan veszteséget jelentett ebben az időszakban. A hetvenes évekre jellemző politikai csatározások, az intézményi keretek megszilárdítása vagy a káderhiány ekkor már a múlté volt, ugyanakkor a rendszerváltás után újabb kihívásokkal találta magát szembe a hazai szociológus szakma és -képzés, melyek csak részben vezethetők vissza a

nemzetközi tendenciákra. A 90-es évek hangulatát jól mutatja Némédi Dénes és Róbert Péter az MTA Szociológiai Bizottságának készített 1995-ös beszámolója, melyben a szociológia (a társdiszciplínákhoz képest romló) megváltozott helyzetére, az „egymás felé zárt kutatóközösségek” integrációs problémáira, az alapkutatások és policy jellegű tanulmányok kettősségére hívták fel a figyelmet (Némédi-Róbert 1995). A nemzetközi környezetben való megjelenés korai dilemmáit jól illusztrálja a Csepeli György és Wessely Anna: A közép-európai szociológia kognitív esélye című írása, melyben a szerzők bemutatják azt a sajátos helyzetet, mely a hazai és más kelet-európai társadalomtudósok számára egyfajta sajátos kognitív esélyt biztosíthatnak a keleti és nyugati társadalmak elemzi között. Az írás optimista zárógondolata egyfajta tolmács szerepet predesztinál nyugat és kelet között (Csepeli–Wessely 1992: 7).

Jóval pesszimistább képet kapunk alig néhány évvel később Csepeli György, Örkény Antal és Kim Lane Scheppele szerzők által folytatott eszmecserében, melyben egyértelműen a kelet-európai szociológiai kutatások nyugatiak általi gyarmatosítása jelenik meg legfontosabb motívumként. 1996-ban arról olvashatunk, hogy a társadalom és gazdaság többi szférájához hasonlóan óriási problémák mutatkoznak a társadalomtudományok területén is. Az értelmiség miközben fellépett „az összes társadalmi szférát átható változtatás igényével” érintetlenül kívánta hagyni saját kötegét (Csepeli–Örkény–Scheppele 1996: 36). „A kutatási pénzek elfogytak vagy jelentős mértékben leapadtak, miközben a társadalomtudományi kutatás korábról örökölt intézményi keretei érintetlenek maradtak. Mindezeknek az lett a következménye, hogy a társadalomtudományi kutatás teljes rendszere kritikus állapotba került.” (Csepeli–Örkény–Scheppele 1996: 36). Korábbi kutatói életművek roppantak meg vagy értéktelenedtek le. Ez volt az az időszak, amikor a hazai társadalomtudósok gyarmatosításként élték meg a határok hirtelen lebontását, a nyugat-európai társadalomkutatók vitathatatlan gazdasági és egzisztenciális fölényét, mely a globális tudományos piac kialakulásával egyértelmű tudományos fölényként is értelmezhető. Az alig öt év alatt bekövetkezett szemléletbeli változást jól mutatja, hogy amit a szerzők az évtized elején még lehetőségként emeltek ki: a metaforikus nyelv, a diskurzusok és szerepek differenciálatlan jellege (Csepeli–Wessely 1992: 6), az az évtized közepére már egyértelmű gátként jelenik meg. „A kelet-európai társadalomtudományi írásokban hemzsegnak az áttételes és metaforikus kifejezések, amelyek egyfelől szerfelett homályosak, másfelől telis-tele vannak történelmi és kulturális utalásokkal, amelyek csak az adott kifejezéseket használók számára érthetők, ha egyáltalán érthetők.” (Csepeli–Örkény–Scheppele 1996: 43)

A számos kelet-európai válságtünetet tovább erősítette az a kép is, melyben a szociológia a nemzetközi tudományos közegben is jelentősen veszített pozíciójából. Részben mert a szociológiához korábban tartozó tudományos területek, kutatási irányzatok önálló diszciplína teremtő szándékkal léptek fel és jóval sikeresebbnek (rugalmasabbnak) bizonyultak a társadalmi jelenségek és a kutatási források megragadásában mint az egyre inkább a kiüresedés látszatával küszködő szociológia. Másrészt, mert a hagyományosan a nemzetállami keretekben gondolkodó szociológusok kevésbé tudtak adekvát válaszokat adni a globális kihívásokra.

Fogalomtörténeti háló: A szociológia fogalmi apparátusa 1960–2010 között

Fogalmi apparátus alatt értjük azokat a fogalmakat, amelyek egy-egy kutatási terület központi kategóriái voltak, és használatuk meghatározta (befolyásolta) a kutatás elméleti hátterét is. A szociológia központi fogalmainak elemzése a hazai szakirodalom alapján nem könnyű feladat. Ennek nem az az oka, hogy csupán elvétve találkozhatunk fogalmi reflexiókkal a tanulmányokban, hanem éppen ellenkezőleg: alig van olyan átfogó munka, amelyik ne érintené vagy foglalkozna behatóan az alapfogalmak tisztázásával, és ne tenne kísérletet egy-egy irányzat fogalmi apparátusának követésére, vagy épp több irányzat ötvözésére, akár újradefiniálására. Épp ezért kutatásunk során e reflexió meglétének vagy hiányának vizsgálata mellett célunk a követett tématerületek által használt fogalmak változásának elemzése.

Nehezíti a kutatást, hogy a szociológia nem rendelkezik a kuhni értelemben vett sajátos fogalmi készlettel, sőt, azt mondhatnánk, tudományunk sohasem érkezett meg a normál tudományos szakaszba. (A “normál tudomány” kifejezést mint ideáltípust használjuk, amely modellként szolgál a tudományos tevékenységek elemzésekor, és nem mint a valóságban teljes egészében tetten érhető vagy ideálisnak gondolt megvalósulást.) Tanulmányunk szempontjából ez azért érdekes, mert a hazai szociológia az elmúlt 50 évben a fogalmak állandó felülvizsgálatára kényszerült. A szociológia – más tudományterületekhez hasonlóan, sőt azokhoz képest talán még inkább – nem zárt rendszerként működik, ezért fogalmi apparátusát is jelentős hatások érik más tudományos és nem tudományos területekről. Itt szándékosan nem használjuk a mező kifejezést, mert Bourdieu elméletében a mező logikájának sérülése az autonómia sérülését is jelentené, ugyanakkor felfogásunk szerint az állandó kölcsönhatás szerves része egy tudomány működésének, ezen kölcsönhatások nélkül a tudomány nem is képzelhető el. Főként az újrászerveződés időszakában egyrészt a közéleti, politikai nyilvánosságban megjelenő fogalmi apparátus hatása jelentős. A magyar szociológia diszciplináris határainak megvonása hosszú időn keresztül zajlott (és bár más formában, de ez a folyamat ma is zajlik, a határok folyamatosan változnak és persze az is, hogy miképp és milyen területekkel szemben tartják fontosnak a szociológia képviselői megvonni ezeket a határokat). Az 1960-as évek elején a határok megvonásának igénye elsősorban a tudományon belül a filozófiával és a történelmi materializmussal, a politikai nyilvánosságban pedig a marxista ideológiával szemben jelentkezett (A történelmi materializmussal szembeni fogalmi elhatárolódás pl. jól tetten érhető a társadalmi struktúra és rétegződés vitában, lásd később.) Ugyancsak fontos szerepet játszott a társdiszciplináktól átvett elméleti és fogalmi apparátus, valamint a nemzetközi szociológiai irányzatok hatása a hazai szociológiára.

Bár saját kutatási területünk az 1960 és 2010 közötti időszak, jó kiinduló pontot jelentett számunkra a közép-kelet-európai régió 1990-es évekbeli szociológiai gondolkodásának feltérképezésére, az egyes országok közötti hasonlóságok és eltérések feltárására fókuszáló kutatás (Kovács 2002), mely az örökség, utánpótlás, felfedezés hármasság értelmezési keretében dolgozta fel a vizsgált országok szociológiai folyóiratainak diskurzusait. E keret szerint az örökség az adott ország korábbi szociológiai gondolkodásának 1990-es években is fennmaradó hagyományát, az utánpótlás a „nyugati” szociológia másolását, átvételét, míg a felfedezés a különféle

tudományos erőforrások kreatív felhasználását jelentette. Kutatásunk részben e korábbi kutatás elméleti eredményeit továbbgondolva, alapvetően más empirikus bázison kíván mélyebb elemzést nyújtani a magyar helyzetről, egyes kutatási területek longitudinális vizsgálatán keresztül.

Hipotézisünk szerint a főbb kutatási irányzatok által létrehozott tudás jelentős része, ha burkolt vagy látens módon, de napjainkban is jelen van, hat a kortárs kutatási stratégiáinkra, gondolkodásunkra, az alkalmazott módszerekre. Kutatásunkban közelebbről kívántuk megvizsgálni, melyek örökségünk máig ható, napjainkban is alkalmazott elemei, vagy melyek azok az elfeledett újítások és kutatási stratégiák, amik akár ma is érvényesek lehetnének, és végül, mely aldiszciplínákban, illetve tudományos területeken valósult meg érdemi hozzájárulás a nemzetközi tudományos eredményekhez (Saád 1996).

Mindezeken túl a szociológia fogalmi apparátusának kialakításában és szaktudományként való újrafogalmazásában jelentős szerepet játszott:

1. "Örökség": a századelőn, a két világháború közötti időszakban és az 1945–1950 közötti években használt szociológiai és társadalomtudományi fogalmak, a társdiszciplínák képviselői által bevont fogalmi eszköztár csak töredékesen állt rendelkezésre 1960 után. A szociológia hazai intézményesülésekor, az 1960–70 évek között Magyarországon nem volt egyetemi szociológia szak, a szociológia oktatása, az első egyetemi tanszékek megjelenése az 1970-es évek elejéhez köthető. Így egyrészt a szociológia indulásakor e tudományterület képviselői túlnyomó részben nem rendelkeztek szociológusi végzettséggel, a szociológiára jellemző sajátos tudáskészlettel, hiszen más tudományterületekről (történelemtudomány, közgazdaságtan, filozófia, esztétika, stb.) érkeztek, másrészt az a diszciplína új művelői számára nem volt adott egy kanonizált fogalmi apparátus. A korábbi időszakok szociológiai vizsgálatainak, eredményeinek nem volt egy egységes elfogadott megítélése, e munkák csak részben voltak ismertek: a második világháború alatt és az azt követő másfél évtizedben megszakadt a szociológiai gondolkodás hagyománya. Munkánk során így arra is ki kell térnünk, hogy mely területeken, milyen örökséget vettek mégis figyelembe a későbbi szociológus nemzedékek.
2. "Utánzás". Ezzel a metaforával írjuk le azokat a gyakorlatokat, amelyek a nyugati szociológia fogalmi készletét egy az egyben átvették, de legalábbis igyekeztek adaptálni a magyar helyzetre. Például az ideológiai vitához szorosan kapcsolódó társadalmi struktúra elméleti és fogalmi apparátusának kialakulása hogyan válik el attól a hozzá szorosan kapcsolódó, ám a hazai gyakorlatban az 1960-as évektől szinte teljesen "önállósuló" rétegződés- és mobilitáskutatástól, melyek a nyugat-európai sztereotípek alapján vizsgálták a hazai társadalom tagolódását és változásait.
3. Végül, "felfedezésként" tekintünk azokra a hazai eredményekre, melyek jelentős tudományos innovációt jelentettek akár a hazai szociológiai gondolkodásban, akár nemzetközi szinten.

Az 1960-as években kialakult szociológia jelentős szerepet játszott a nyilvánosság formálásában. Ez a funkció a hazai szociológia számára történeti örökségként is felfogható, szoros kapcsolatban állva a magyar és közép-európai polgárosodás sajátos jellegzetességeivel. A szociológia megszületéséhez szükséges, ha nem is egyedüli feltétel a modernizáció (modern demokratikus állam, egy szabad, nyitott és folyamatosan szélesedő polgári réteg, a polgári nyilvánosság) kialakulása, mely megteremti és lehetővé teszi a szociológia által termelt tudás társadalmi beágyazódását, értő olvasatát. Ezek hiányában a hazai szociológia képviselői számára mindig is alapvető feladat volt a felvilágosító szerep, egy nyilvános tér kialakítása, működtetése, hiszen nélküle a szociológia elveszíti alapvető társadalmi bázisát. Ez a fajta szerepvállalás azonban azt is eredményezte, hogy a politikai és tudományos tereket nehéz volt egymástól szétválasztani és erre az igény sem mindig volt meg. Így például a századelő társadalomtudományának szereplői: Jászi, Lukács, Szabó Ervin, stb. fontos feladatuknak tekintették a társadalom megreformálását, felvilágosítását, az országról való hiteles és tudományos adatok, információk előállítását és azok terjesztését. Hasonlóan elkötelezettek voltak a két világháború közötti népi szociográfusok is, akik viszont a nemzettudat erősödését és a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentését (ezen belül is a parasztság felemelését) tűzték ki célul és kutatási ágendájukat is ennek rendelték alá. Ez a küldetéstudat újra megjelenik az 1960-as években újrainduló hazai szociológiában is. Ebből következően a szociológia, bár az 1960-as évektől folyamatosan hangsúlyozni kívánta szakszociológiai jellegét, a közbeszéd számára való érthetőség és elérhetőség továbbra is fontos érték maradt, mely más tudományokkal szemben nem a tudományos ismeretterjesztés szerepét töltötte be, hanem szakmai párbeszédet biztosított a különböző diszciplínák képviselői, illetve a társadalom szélesebb csoportjai között is (Kuczi 1991).

Ugyanakkor vizsgálnunk kell a szélesebb társadalmi és politikai vitákkal szembeni határmegvonást is, mely nem választható el a nyilvánosság kérdésétől. A határok megvonása – a professzionalizáció, mely a fogalmak használatában is megmutatkozik, értelmezhető úgy is, mint éles elzárkozás a közvetlen nyilvánosságtól, a politikai és társadalmi vitáktól, ami együtt járt a tudományterület szaktudományos szerepének hangsúlyozásával, továbbá a hazai szociológia esetében (is) a (nyilvános) kritikai szerepvállalás, attitűd jelentős (ön)korlátozásával. Ez területenként és szereplőként nagyon változó. Más-más stratégiát lehet például felfedezni a szegénység vizsgálatában, vagy a rétegződéskutatás esetében.

Célunk a szociológiai kutatásokban használt fogalmak és kategóriák történelmi elemzése, a változó fogalmi reprezentációk tartalmának vizsgálata. Ebben a kutatási szakaszban az adott társadalomtudományi fogalom – például: attitűd, életmód, elit, érték, időmérleg, kisebbség, piac-redistribúció, szegénység és rétegződés, illetve társadalomszerkezet – longitudinális elemzésén keresztül mutatjuk be, hogyan változott a kutatás terepe, a kutatók perspektívái, illetve a kutatásra érdemesnek tartott jelenségek köre és a megnevezésükre szolgáló kifejezőkészlet az elmúlt közel öt évtized alatt. Kutatásunkban megpróbáljuk feltárni azokat a vélhető okokat és körülményeket is, melyek ezen változásokat segítették vagy éppen gátolták, illetve,

hogy a feltárt változások milyen további következményekkel jártak más kutatási területek vagy éppen a szélesebb nyilvánosság számára.

Az elmúlt 50 év alatt a fogalmak és a társadalom is folyamatosan változott, azonban nem azonos ütemben és mértékben. Nem beszélhetünk egyszerű társadalmi determinizmusról, hiszen fogalmaink maguk is meghatározzák, amit valóságként látunk és a szociológiai kategóriák rendezik értelmes világgá a tapasztalatokat, a kutatási adatokat és nyersanyagokat. A fogalomtörténeti elemzés azért is célszerű, mert lehetővé teszi számunkra a korábbi és jelenkori szociológiai kutatások eredményeinek pontosabb megértését, értelmezését.

Mivel ezek a fogalmak, kategóriák, és a kutatási témák nem kizárólag a tudományos munkák, hanem a közbeszéd részei is (Kuczi 1991, Somlai 1991), korokat átívelő vizsgálatuk kitűnő terep lehet arra, hogy bemutassuk, hogyan alakult át diszciplínánk nézetrendszere (ha átalakult) a történelmi, politikai és gazdasági változások nyomán. E fogalomtörténeti vizsgálat elsősorban a diskurzus- és fogalomelemzés szempontjait és módszereit alkalmazza (Mannheim 1995, 2000; Kuhn 2000; Koselleck 2003)

Kiemelt kutatási irányok

A fenti célkitűzések megvalósításához a következő kutatási területek történeti és módszertani vizsgálatát végeztük el, melyek egy-egy fejezetben kerülnek bemutatásra.

Az életmód- és időmérleg kutatások az 1960-as évek elején, a szociológia mint diszciplína hazai kiépülésével egy időben indultak meg. A munkások művelődése, időhasználat, a munkával és más tevékenységekkel töltött idő mennyisége ideológiai szempontból is releváns kérdés volt, mert az egyéni kiteljesedés a szocialista rendszer sikerességének egyik fokmérőjévé vált. Az időmérleg-kutatás módszertana, azaz életmód kutatás mérési és kódolási rendszere a magyar szociológia legnagyobb hatású újításává vált a 20. századi nemzetközi szociológiában (Szalai 1972). A hazai szabadidő kutatások jól példázzák azt a fejlődést, ahogy a tudományos gondolkodásban eljutottunk a rekreatív funkciótól (free time) az önkéntes szabadidő eltöltésen át (leisure time) az élményszerzésig (flow), s ezzel összefüggésben a kulturális magatartásformák, fogyasztási szokások megismeréséig.

Az elitkutatások legfontosabb sarokpontja az elit fogalmának meghatározása, az a folyamat melyben az elit tagjait megkülönböztetjük egy adott társadalom egyéb csoportjaitól. Egy longitudinális áttekintés során épp ezért kézenfekvő a meghatározások és kritériumok rendszerén keresztül vizsgálni az adott területet. A definíciók nyomán nem csupán a kutatások menetéről, módszertani alapelveiről, hanem az adott korszak társadalmi, gazdasági, politikai és – nem utolsósorban – tudományos közegéről is árnyaltabb képet kaphatunk. Például az 1960 és 1989 közötti magyarországi elitkutatások viszonylag szűk területre korlátozódtak, mivel a szocialista rendszer szemérmesen kezelte a kedvezményezett társadalmi csoportok helyzetét, őrizve az egalitarizmus eszméjét. Pontosabban, az adott, korabeli társadalomra kiterjedő nyilvános elitkutatás 1960 és 1989 között nem készült, ami (helyette) folyhatott, az a történeti elitkutatás volt (Szabari 2011). 1990 után az

elitkutatások száma robbanásszerűen megnőtt. A korábbi hazai hagyományok hiányában a kutatók egyrészt visszatértek a klasszikus elitelméletekhez (Pareto, Mosca és Michels), másrészt a felélénkült nemzetközi érdeklődés (Kristóf 2011) következtében új fogalmi és módszertani sémák jöttek létre a posztszocialista országokban zajló elitet is érintő változások leírására (Szelényi–Szelényi–Kovách 1995, Szelényi et. al 1996). Kérdés, hogy ezen nemzetközi érdeklődés milyen hatással volt e téma fogalmi és módszertani apparátusára, illetve a hazai kutatók által az 1990-es években főként kvalitatív módszerekkel elkezdett vizsgálatokra (Laki–Szalai 2004, Kovách et al. 2006).

Érték- és attitűdkutatások. A hazai értékutatások döntő többsége az értékeket úgy fogja fel, hogy azok egyúttal kulturális normák is (Hankiss 1976, 1977). Egyfelől bennük foglaltatnak a múlt örökségei, különösen a politikai és a szellemi kultúra hagyományai, a megrögzött mentalitások, másrészt azt is kifejezik, hogy az adott társadalom tagjai mit tartanak kíváncsnak és fontosnak. Ezt a döntően Max Weber-i elméleti megközelítést ötvözik a kutatók a reflexív felmérési módszer kritériumaival (Rokeach, 1957, cél- és eszközérték teszt), amely lehetővé teszi az egyén életvezetésének és viselkedése motívumainak feltérképezését, gondolkodásmódjának irányait. Az értékeket meghatározza a vizsgált rendszer (pl. egy társadalmi szervezet, intézmény, csoport stb.), ugyanakkor az értékek egyszerre és egy időben több társadalmi csoportra hatnak, illetve az egyes értékek értelmezési tartományában van olyan közös rész, amely azonos vagy meghatározó transzformációval megfeleltethető. Ez a közös rész teszi összehasonlíthatóvá országokon belül és kívül is az értékvizsgálatokat.

A kérdőíves és interjúk attitűdkutatások már az 1970-es évek óta a domináns kutatási témák közé sorolhatók. Az érték- és előítéletkutatások ezeken belül is kiemelt jelentőséget kaptak (Bajomi Lázár 1973, Hankiss 1976, 1977). Az emberek, a nép attitűdje a szocialista rendszer kulturális jellegzetességei vagy a munka-szabadidő arány kapcsán a szocialista berendezkedés sikeresének és a demokratizálódásnak a fokmérőjévé vált (Szántó 1979). (Az értékutatásokról, azok eredményeiről, valamint a politika és a lakosság viszonyáról ld. Beluszky 2000.) Az előítéletkutatás a mai napig egy erősen átpolizált vállalkozásnak tűnik, ahol a morális értékek fontos szerepet játszanak a kutatási gyakorlatok alakulásában. Elemezni fogjuk ezen kutatási irányzat politikai és morális agendájának kontinuitásait és diszkontinuitásait.

Kisebbségkutatások. A kisebbségi kérdéseket az 1945 utáni politika igyekezett elkerülni. Az ideológiából fakadó gazdasági és társadalmi egyneműsítő törekvésekbe nehezen illeszkedett a különböző identitások tudomásulvétele, elfogadása, netán a felvetődött problémák kezelése. A mellőzésnek kedvezett, hogy Magyarországon az etnikai kisebbségek jelentősége, egy kivétellel, a kitelepítések, lakosságcsere következtében jelentősen lecsökkent. Így az államszocialista nemzetiségpolitika könnyen tudta kulturális identitások köré szorítani a hazai etnikai és vallási kisebbségek mindennapjait, és lényegében a 80-as évekig a szociológia sem foglalkozott kisebbségi kérdésekkel, igazi virágzásról a hazai nemzetiségek kutatásban csak a 90-es évek közepén lehet beszélni – majd rövid fellendülés után a téma kikerült a szociológiai gondolkodás homlokteréből.

A többségi társadalomtól markánsan elkülönülő cigányság élete nemcsak szépirodalmi és más művészeti alkotásokat eredményezett, hanem e népcsoport marginális helyzete időről-időre központi és helyi társadalompolitikai lépéseket is igényelt. Az állami hivatalnokok mellett előfordult, hogy a "problématérkép" felvázolását kutatókra bízta, azonban a kellemetlen tények megismerése után éppen a kutatók munkáját lehetetlenítették el. Leghíresebb példa, hogy az 1971-es országos cigányfelmérést vezető Kemény István eredményeit csak részlegesen publikálhatta, majd állásától megfosztva emigrálásra készítették (Kemény 1972 és 1976). Újabb kvantitatív felmérésre csak húsz év elteltével és megváltozott viszonyok között kerülhetett sor. A cigánykutatásban az áttörést a rendszerváltás hozta el, az 1990-es években a statisztikai igényű felmérések mellett olyan munkák is születtek, amelyek a korábban uralkodó történettudományi és részben társadalompolitikai diskurzust a mikrotörténet, a (történeti) antropológia, vagy a mindennapok történelme módszereivel és kérdésfelvetéseivel árnyalni tudták (Dupcsik 2009, Majtényi–Majtényi 2012). Paradox módon erre éppen egy olyan időszakban került sor, amikor radikálisan megváltoztak a cigányok életfeltételei, mivel a korábbi viszonylagos létbiztonságot nyújtó munkahelyek megszűnése cigányok tömegeit érintették (Szuhay 1999, Havas 1999).

Külön vonulat rajzolódik ki a hazai zsidóság kutatásában. A zsidó azonosságtudat értelmezése, amely az 1980-as években jelent meg a szociológiai kutatásokban és azóta is rendre előkerül. A hazai kibontakozást részben a Holokauszt köztudatba kerülése és a túlélők leszármazottjait specifikusan érintő pszichológiai problémák leírásai segítették (Virág 1997, Erős et al 1985). A szociológiában termékenyen hatott az etnicitás, identitás újrapozícionálása e kutatások keretében. Ugyancsak e téma kapcsán került be és szttenderdizálódott az előítélet-kutatás a hazai szociológiában és szociálpszichológiában (Kovács András művei). A rendszerváltás után sok, de rendszerint rövid életű műhely próbálkozott szisztematikus kutatással.

A környező országokban élő magyar kisebbség sorsa, nemzetközi politikai feszültségek miatt, ha lehet még inkább tabu témának számított. A nemzeti identitással kapcsolatos attitűdöket ugyan már az 1970-es évektől mérték a pártállam kérésére a Tömegkommunikációs Kutatóközpontban, ezek eredményei azonban nem kerültek nyilvánosságra. Csak az 1980-as évektől lehetett az első nyilvánosságban a határon túli magyar kisebbség kérdését feszegetni, olyannyira, hogy az évtized közepén az Országos Széchényi Könyvtárban hivatalosan is megalakult a Magyarságkutató Csoport, majd 1990 körül már szinte nem találni olyan felsőoktatási intézményt, ahol ne lett volna kisebbségkutatási tanszék vagy irány.

A mellőzöttségen és tiltáson kívül a két kutatási területben közös, hogy az 1990-es években mindkettő jelentős állami és nemzetközi pénzhez jutott, ám a sokszor a politikai döntéshozók számára készült velük, politikusokkal összefüggésbe hozható kutatások kevés gyakorlati eredményt hoztak a kisebbség-többség előítéletes viszonyrendszerében. Érdekes lehet nyomon követni a fogalmi vitákat (pl. Ki a cigány?), a szociológia és politika viszonyának változásait, a kutatók rendszerváltás előtti és utáni társadalmi aktivitását, a kvantitatív és kvalitatív kutatások iránti fogakonyág változásait.

Szegénység. Az 1960-as évek végétől, 1970-es évek elejétől Ferge Zsuzsa, Kemény István (Ferge 1969, Kemény 1972) és tanítványaik arra a kérdésre kerestek választ, hogy miért nagyobbak a társadalmi egyenlőtlenségek, mint lenniük kellene a politika által deklarált ideológia és önképe, illetve a kutatók igazságérzete szerint. A fizikai és társadalmi életesélyek egyenlőtlenségeit, a gazdagság és szegénység tényeit nem csupán a hatalom fedte el, hanem az épp akkoriban fellendülő gazdasági folyamatok is. Az azonban a viszonylagos kedvező helyzetben is kimutatható volt, hogy ezek az egyenlőtlenségek léteznek – ezeket írta le az első rétegződéskutatás, és ezeket kezdte el alaposabban feltárni, megérteni az ún. „szegénységkutatás” – és ezek elsősorban strukturális okokra vezethetők vissza. A Kemény által vezetett „szegénységkutatás” ugyanakkor az 1961-es Központi Bizottsági határozattal hivatalosan nem létezőnek nyilvánított roma népesség jelenlétére, történetére, szociális és gazdasági helyzetére is rávilágított. (Manchin–Szelényi, 1986) A rendszerváltást követően a szegények száma láthatóvá vált és növekedett. A szegénységre használt kifejezőkészlet egyre differenciáltabbá vált, a korábban használt hátrányos helyzetűek, illetve halmozottan hátrányos helyzetűek megnevezések mellett megjelent a hajléktalanság, a munkanélküliség, az elszegényedés, a szegény romák/nők/gyerekek stb. kategóriái, illetve intézmények és intézményesített diskurzusok születtek a szegénység kezelésére. (Andorka 1994; Ladányi–Szelényi 2004)

A társadalmi struktúra és rétegződés kérdése a második világháború utáni Magyarországon – a többi szocialista országhoz hasonlóan – a társadalomtudományok és az uralkodó politikai rend számára egyaránt fontos kutatási témának számított. A hivatalos ideológia és a valóság közötti különbség azonban lényeges volt. Ezért a szociológiában kétféle „irányzat bontakozott ki, egyrészt az ideológiai, mely sokszor elméleti köntösben jelentkezett és a szociológia legitimálása mellett célul tűzte ki a marxista keretek tágítását, másrészt a pragmatikus, mely elsősorban az empiriára koncentrálni nyíltan nem foglalkozott ideológiai kérdésekkel. E kettősség a társadalmi struktúra vizsgálatain keresztül is jól látható. Míg az elméleti munkák az ideológiai korlátok tágítását szolgálták, pl. a munkajellegcsoportok használatát az osztályelmélettel szemben, a rétegződésvizsgálatok a legújabb módszertani eljárások átvételével lehetőséget biztosítottak a társadalmi rétegződés leírása mellett a nemzetközi kutatásokba való bekapcsolódásra is (Szabari 2002). Az 1990-es évek után ez jórészt megváltozott. Egyrészt megszűntek az ideológiai korlátok, másrészt a hagyományos nemzetközi rétegződésvizsgálatok válságba kerültek, a hagyományos keretek között egyre kevésbé voltak alkalmasak a társadalmi szerkezet megragadására. Az új elméleti koncepciók mint például Ulrich Beck, Anthony Giddens, Zygmund Baumann, Christopher Lasch vagy Wilhelm Zapf esetében megkérdőjelezhető, hogy képesek voltak-e hosszabb távon is fennmaradó és érvényes modellt alkotni. A rendszerváltás után negyed századdal újabb rétegződéskutatás készült Magyarországon, amely három erőforrástípus eloszlása (anyagi, kulturális, kapcsolati tőke) mentén mérte az egyenlőtlenségeket vegyes mintán: az 1000 fős reprezentatív mintát 13560 fős online válaszadó adatai egészítették ki (Róbert et. al. 2014).

Az informalitás fogalomtörténete a magyar szociológiában. A fejezet célja, hogy bemutassa az informalitás fogalmának hazai adaptációját és kutatástörténeti aspektusait. Tanulmányomban részletesen bemutatom, hogyan használta a magyarországi szociológia az informalitás fogalmát az államszocializmus társadalmi viszonyainak megértéséhez és milyen lokális fogalmakat (például háztáji gazdaság) alkotott a helyi sajátosságok értelmezéséhez. Az írás bemutatja, hogy a szocialista korszak informalitással kapcsolatos kutatásainak fókuszában a háztartás keretei között végzett munkavégzés áll, mely a háztáji gazdaság, a fusi illetve a kaláka fogalmain keresztül értelmezik a kutatások.

Írásom második fele a posztszocialista korszakra koncentrál és arra kíváncsi hogyan változott az informalitás fogalmának használata és jelentései és milyen új társadalmi jelenségek, folyamatok definiálásra használják a rendszerváltás utáni kutatások. Tanulmányom bemutatja, hogy az informalitást az 1990-es évek politikai és gazdasági átalakulása során létrejövő, folyamatosan változó környezetben zajló szabályozatlan gyakorlatok leírására használták a kutatások, míg a vizsgálatok másik nagy csoportját az átalakulást elszenvedő, vesztes, társadalmi csoportokról szóló leírások képezik, akik az informális stratégiák segítségével képesek előállítani a társadalmi reprodukciójukhoz szükséges javakat.

Összehasonlító elemzés

Ahogy az a fenti rövid leírásból is látszik, az egyes kutatási területek sok esetben több szállal is kötődnek egymáshoz, sőt az időbeli vizsgálatuk azt is feltárják, hogyan alakulnak át egyik témából a másikba kutatási gyakorlatok, elméletek. Erre kitűnő példa Ferge Zsuzsa munkájelleg vizsgálata, mely a rétegződéskutatás kiindulópontja volt a rendszerváltás előtti szociológiában és máig meghatározó eleme, illetve fontos hivatkozási alapul szolgál a piaci és redisztributív kutatás területén, továbbá hosszútávú kutatási eredményei napjainkra a szegénykutatások egyik legfontosabb bázisává emelték. Az egyes kutatási témák külön-külön vizsgálata mellett ezért lényegesnek tartjuk az így feldolgozott területek azonos keretrendszerbe történő összehasonlító elemzését is. Ezért a fogalmi kontinuitás és diszkontinuitás mellett azt is vizsgáljuk, hogy a látens és manifeszt politikai elvárások hogyan hatottak az egyes kutatásokra, hogyan érvényesült például a 3T, a támogatott/túrt/tiltott kategóriák rendszere, illetve milyen változásokat jelentett ezek tekintetében az 1980-as évek vége és a rendszerváltás hatása, hogy az adott kutatási területek stratégiáiban hogyan jelenik meg a szociográfiai megközelítés, illetve a szociológia kísérleti szemlélete. Ezzel szorosan összefüggésben hogyan jelenik meg az egyes területeken használt módszerek köre: mennyiben jellemezhető egy-egy terület kvantitatív vagy kvalitatív módszertanával, ezek dominanciája időben hogyan változott, illetve hogyan hatottak egymásra az egyes kutatási területek által alkalmazott módszertani eljárások. Közismert, hogy a szociológia sajátos szerepet töltött be az 1960-70-es években Magyarországon. A többi humán tudománynál kevésbé zárt professzionális fogalomkészlete, illetve módszertana lehetővé tette, hogy a hivatalos ideológia mellett egyfajta közszociológiai szerepet öltön (Kuczi 1991, Burawoy 2006), megteremtve a közbeszéd nyelvezetét. Ehhez gyakran alkalmazta az interjúzást kutatási eszközként.

A hatvanas évek kísérletező, kevésbé szabályozott módszertani eljárásai a survey módszerek elterjedésével egy időre háttérbe szorultak, miközben más tudományterületeken, illetve interdiszciplináris megközelítésekben egyre professzionálisabbá váltak, önálló iskolák alakultak ki egy-egy konkrét módszertani eljárás körül. Kérdéses, hogy mindennek hatására hogyan alakult át a kvalitatív eljárások alkalmazhatóságának köre, az általa feldolgozható témák, illetve e témák milyen szerepet játszottak a szociológiában és a szélesebb nyilvánosságban. Tézisünk, hogy a survey módszerek térnyerésével párhuzamosan egyfelől hasonultak a módszerek a domináns amerikai példákhoz, másfelől a témaválasztás, az elemzési szempontok, de maguk a módszerek is továbbra is normatív töltetűek maradtak.

Ugyancsak fontos elemzési szempontnak tekintettük a fenti témák vizsgálatakor a témában született kutatások ideologikus vs. pragmatikus jellegét, ami alatt azt értjük, hogy mennyiben vállalták fel az egyes írások az elméleti keretek ütköztetést a hivatalos ideológiával, illetve mennyiben kívántak annak megfelelni, vagy ezzel ellentétesen inkább a pragmatikus utat választva, megkerülve az elméleti konfliktus empirikus jellegüket hangsúlyozták. Erre példa az 1960–70-es években született rétegződés és társadalmi szerkezet leírására tett eltérő kísérletsorozat.

Hivatkozott irodalom

Források

Az MSZMP Központi Bizottsága Agit. Prop. Bizottságának állásfoglalása a szociológia helyzetéről és a további feladatokról. 1966. Magyar Országos Levéltár (MOL), M-KS. 288. f. 41/1967/85.

Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról. [Közreműködő]: Kemény István. [Közread. a] MTA Szociol. Int. Bp., MTA soksz., 1976. 291 p. /Az MTA Szociol. Kut. Int. kiadv./

Erdei Ferenc MTA főtitkár feljegyzése a Szociológiai Kutatócsoport ügyében MTA Lt., 23-F/1963

MTA Szociológiai Intézet határozata Márkis Mária és Heller Ágnes ügyében. 1968. (MTA Lt., F 807/68, F 759/1968)

Interjúk

Böhm A. (1999) Interjú, készítette Szabari Vera. Budapest, 1999. március 8. Jegyzet.
Dányi D. (2001) Interjú. In Huszár T. – Kovács I. G.: Emlékezés Dányi Dezsőre (1921–2000). Interjú Dányi Dezsővel. Korall, 2001, 3–4, 5–19.

Ferge Zs. (2003) Interjú Ferger Zsuzsa szociológussal. Lejegyezte: Havasi Éva, az interjú készítésében közreműködött Altorjai Szilvia és Görgöy Rita. Statisztikai Szemle, augusztus, 702–706.
http://www.ksh.hu/statszemle_archive/2003/2003_08/2003_08_702.pdf

Ferge Zs. (2008) Interjú. 2008. február 21. ELTE Akadémikusok Klubja c. rendezvény. Beszélgetőpartnere Závada Pál. <http://dspace.elte.hu/dspace/handle/123456789/46>
Gombár Cs. (1999) Interjú. Készítette Szabari Vera, jegyzet.

Gombár Cs. (2012) Volt egyszer egy intézet – beszélgetés Gombár Csabával. Az interjút készítette: Marelyn Kiss József. 2000, 10, <http://ketezer.hu/2012/10/volt-egyszer-egy-intezet/>

Hegedüs A. (1998) Interjú, készítette Szabari Vera. Budapest, 1998. május 13. jegyzet.

Kemény I. (2008) Az interjút készítette: Szabari Vera. Szociológiai Szemle, 2. 3–21.

Kolosi T. (1991) Gábor Kálmán–Péli Gábor–Antal Z. László–Juhász Judit: Interjúk a szociológia profeszszionizálódásáról. pp. 85–130. Válaszol: Kemény István, Csepeli György, Kolosi Tamás, Cseh-Szombathy László, Tamás Pál. Nemes F. (2007) Beszélgetés Nemes Ferencsel. In Szántó Miklós: Hatalom, politika, társadalomtudomány. Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet, 93-102.

Solt O. (1989) A SZETA történetéről (Lévai Katalin interjúja). Esély: társadalom- és szociálpolitikai folyóirat, 1, 1, 84–87.

Hivatkozott irodalom

Andorka R. (1994) A társadalmi problémák szociológiája. Szegénység és társadalmi beilleszkedési zavarok. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

Beluszky T. (2000) Értékek, értékrendi változások Magyarországon 1945 és 1990 között. Korall, 137–154.

Bibó I. (2004) [1943] Erdei Ferenc munkássága a magyar parasztság válságának irodalmában, In uő. Bibó István válogatott tanulmányok. Budapest: Corvina, 339–364.

Balogh S. (szerk.) (1986) Nehéz esztendőkről krónikája, 1949–1953. Dokumentumok. Budapest: Gondolat.

<http://mek.oszk.hu/01900/01937/html/szerviz/dokument/kvhats.htm>

Bozóki A. (2010) A magyar demokratikus ellenzék: önreflexió, identitás és politikai diskurzus. Politikatudományi Szemle, 2, 7–45., https://poltudszemle.tk.mta.hu/citacio/pdf/2010_2_A_magyar_demokratikus_ellenzek_onreflexio_identitas_es_politikai_diskurzus.pdf

Bucholc, M. (2016) Sociology in Poland. To Be Continued? Sociology Transformed. London: Palgrave Macmillan UK.

Bíró J. (szerk.) (2006): Hivatalos falukutatók. Budapest: Polgart.

Bíró J. – Székelyi M. (1996) A tudomány újjáépítése 1945–1950. Szociológiai Szemle, 3–4, 81–104. <http://www.szociologia.hu/dynamic/960304biro.htm#>

Burawoy, M. (2006) Közérdekű szociológiát! Replika, 54–55, 35–66.

Csepeli Gy. – Wessely A. (1992) A közép-európai szociológia kognitív esélye. Replika 1–2, 1–7.

Csepeli Gy. – Örkény A. – Scheppele, K. L. (1998) „A kelet-európai társadalomtudomány szerzett immunhiányos betegségének tünetei” Replika, 33–34.

Dékány I. (1937) A szociológus felelőssége. Budapest, Különlenyomat, 1–19. Társadalomtudomány, 3–4: 157–175.

Dupcsik Cs. (2009) A magyarországi cigányság története. Történelem a cigánykutatások tükrében 1890–2008. Budapest: Osiris Kiadó.

Erős F. – Kovács A. – Lévai K. (1985) „Hogyan jöttem rá, hogy zsidó vagyok? Medvetánc, 2–3, 129–145.

- Féja G. (1957) [1937] Viharsarok. Az alsó Tiszavidék földje és népe. Athenaeum (MEK)
- Friss I. (1955) Parasztságunk útja a népi demokráciában. Közgazdasági Szemle, 3–4,
- Gábor L. (1990) Előszó. In: uő. (szerk.) A szociológia a politika felvonulási területe. Dokumentumok a hetvenes évek szociológiai életéből. Válogatás Szalai Sándor hagyatékából. Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet. 5–6.
- Hankiss E. (1976) Értékszociológiai kísérlek. Budapest: Népművelési Propaganda Iroda.
- Hankiss E. (1977) Érték és társadalom. Budapest: Magvető Könyvkiadó.
- Havas G. (1999) Cigányok a szociológiai kutatások tükrében In: A cigányok Magyarországon, Magyarország az ezredfordulón sorozat, Budapest: MTA, 21–44.
- Hegedüs A. – Márkus M. (1968) A marxista szociológia kifejlődésének főbb tendenciái a szocialista országokban. Kortárs, 12, 1965–1973.
- Hegedüs B. A. (1994) Péter György pályafutása. In Árvay J. – Hegedüs B. A. (szerk.) (1994) Egy reformközgazdász emlékére. Péter György 1903–1969. Budapest, Cserépfalvi – T-Twins Kiadó, 14–34.
- Juhász Pintér P. (2003) A népi írói mozgalom. Belvedere, 15, 5–8, 4–15.
http://acta.bibl.u-szeged.hu/4927/1/belvedere_2003_005_008_004-015.pdf
- Kemény I. 1972. Az alacsony jövedelmű népesség életkörülményei Magyarországon. Budapest: Kiadatlan.
- Kemény I. (1972) A magyarországi cigányság helyzete. Fénymásolt gépirat, Bp., ny. n. soksz.
- Koselleck, R. (2003) Elmúlt jövő. A történelmi idők szemantikája. Budapest: Atlantisz.
- Kovács A. (2008) A Másik szeme. Zsidók és antiszemiták a háború utáni Magyarországon. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Kovács É. – Kasznár V. K. – Orbán J. (szerk.) (2009) Látás, tekintet, pillantás – A megfigyelő lehetőségei. Budapest: Gondolat.
- Kovács É. – Lénárt A. – Szász A. L. (2011) A magyar holokauszt személyes történetének digitális gyűjteményei. BUKSZ XXIII 4. 336–351.
- Kovács É. – Vajda J. (2002) Mutakozás. Zsidó Identitás Történetek, Budapest: Múlt és Jövő.
- Kovács É. (szerk.) (2002) Mi újság a kelet-közép-európai szociológiában? Budapest: Teleki László Alapítvány.
- Kovács É. (szerk.) (2008) Tükörszilánkok – Kádár korszakok a személyes emlékezetben. Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet – 56-os Intézet.
- Kovács É. (szerk.) (2009) Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet. Regio Könyvek, Budapest: Néprajzi Múzeum.
- Kovács É. (with H. Greenspan, S. R. Horowitz, B. Lang, D. Laub, K. Waltzer & A. Wieviorka) (2014a) Engaging Survivors: Assessing ‘Testimony’ and ‘Trauma’ as Foundational Concepts. Dapim: Studies on the Holocaust, 28: 3, 190–226.
- Kovács É. (2014b) Összeolvasás – Az erőszak elbeszélései. Replika, 85–86, 1–2.
- Kovács I. (1937) A néma forradalom. Budapest: Cserépfalvi.

- Kőszeg F. (2014) A demokratikus ellenzék rangja. Gondolatok Solt Ottilia halálának tizedik évfordulóján. Beszélő.
<http://beszelo.c3.hu/onlinecikk/a-demokratikus-ellenzek-rangja-%E2%80%93-gondolatok-solt-ottilia-halalanak-tizedik-evfordulojan>
- Kristóf L. (2011) Elít kutatások Magyarországon 1989–2010. In Kovách I. (szerk) *Elittek a válság korában*. Budapest: MTA Politikatudományi Intézet – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Argumentum Kiadó. 15–35.
- Kuczi T. (1991) Magánnyelv – szociológia – közbeszéd. *Replika*, 2–3, 68–80.
- Kuhn, T. S. (2000) *A tudományos forradalmak szerkezete*. Budapest: Osiris.
- Lackó M. (1981) *Szerep és mű*. Kultúrtörténeti tanulmányok. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Ladányi A. (1999) *A magyar felsőoktatás a 20. században*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Ladányi J. – Szelényi I. (2004) *A kirekesztettség változó formái. Közép és Délkelet európai romák történeti és összehasonlító szociológiai vizsgálata*. Budapest: Napvilág.
- Lakatos M. (2003) A Központi Statisztikai Hivatal szervezete és működése, 1867–2002. *Statisztikai Szemle*, 81, 5–6, 466–490.
http://www.ksh.hu/statszemle_archive/2003/2003_05-06/2003_05-06_466.pdf
- Laki M. – Szalai J. (2004) *Vállalkozók vagy polgárok?* Budapest: Osiris Kiadó.
- Lehmann M. (1998) Az elidegenedés- és antropológia-vita politikai összefüggései. A marxista filozófia reneszánszától a filozófusperig. MTA Filozófiai Intézet.
<http://lehmann.hu/lm/elidegen.pdf>
- Lénárt A. (2011) Egy sorozatról: a Társadalomtudományi Könyvtár. In: Kozák Gy. (szerk.) *Kádárizmus. Átereszék. Az 1956-os Intézet Évkönyve 2010*. Budapest: 1956-os Intézet. 154–184.
- Litván Gy. – Szűcs L. (1973) *A szociológia első magyar műhelye*. Budapest: Gondolat.
- Manchin R. – Szelényi I. (1986) *Szociálpolitika az államszocializmusban*. Piac, redistribúció és társadalmi egyenlőtlenségek a kelet-európai szocialista államokban. Medvetánc, 2–3.
- Mannheim K. (1995) A kultúraszociológiai megismerés sajátosságáról. In: uő. *A gondolkodás struktúrái*. Budapest: Osiris, 11–145.
- Mannheim K. (2000) *Tudásszociológiai tanulmányok*. Budapest: Osiris.
- Marcuse, H. (1964) *One-Dimensional Man: Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society*. Beacon Press. Magyarul Marcuse, H. (1969) *Az egydimenziós ember*. Tanulmányok a fejlett kapitalista társadalom ideológiájáról. Budapest: Kossuth.
- Az egydimenziós ember*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.
- Némedi D. (1985) *A népi szociográfia, 1930–1938*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Némedi D. (1996) *Minek a történet*. Replika, 23–34, 173–181.
- Némedi D. – Róbert P. (1995) *A szociológia diszciplináris helyzete Magyarországon*. Beszámoló az MTA IX. Osztálya számára. *Szociológia Szemle*, 4, 57–72.
<http://www.szociologia.hu/dynamic/9504nemedi.htm>

Péteri Gy. (2006) Tisztogatás és patronálás Kádár ellenforradalma és a közgazdaságtudományi kutatások Magyarországon, 1957–1958. Aetas. Történelemtudományi Folyóirat. 21, 1, 186–210.
http://epa.oszk.hu/00800/00861/00033/pdf/14_peteri.pdf

Péter Gy. (1954) A gazdaságosság jelentőségéről és szerepéről a népgazdaság tervszerű irányításában. Közgazdasági Szemle, 3, 1079–1100.

Révész S. (1997) Aczél és korunk. Budapest: Sik Kiadó.

Ripp G. (1957) Revizionizmus „az új gazdasági mechanizmus” leple alatt, Népszabadság, július 12.

Róbert P. et. al (2014) Osztálylétszám 2014. Társadalom, hely, érték. Sajtókonferencia, <http://politologia.tk.mta.hu/hirek/2014/06/osztalyletszam-a-magyar-tarsadalom-szerkezet>

Saad J. (1996) „Magyar szociológiatörténet: minek a története? Vázlat a magyar társadalomtani- szociológiai gondolkodás 1945 előtti történetéről” Replika, 23–24.

Skovajsa, M. – Balon, J. (2017) Sociology in the Czech Republic: Between East and West. Sociology Transformed. London: Palgrave Macmillan UK.

Somlai P. 1991. Belebészéd. Gondolatok Kuczi Tibor írásáról. Replika 2, 2–3, 81–84.

Szabari V. 2002. A társadalmi struktúra és mobilitás kutatása Magyarországon az 1960-as években. Századvég, 1, 65–81.

Szabari V. (2011) Társadalmi elitkutatások Magyarországon 1989 előtt. In Kovách I. (szerk) Elittek a válság korában. Budapest: MTA Politikatudományi Intézet – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Argumentum Kiadó. 15–35.

Szabari V. (2014) Az első budapesti társadalomtudományi tanszék születése és bukása (1942–1945) Szociológiai Szemle, 3, 68–83.

Szabari V. (2015) „1944” a szociológiában. Akadémiai szociológia és antiszemitizmus Magyarországon. Socio.hu, 3, 50–66, http://socio.hu/uploads/files/2015_2/szabariv.pdf

Szalai, S. (ed) (1972) The use of time: daily activities of urban and suburban populations in twelve countries. The Hague, Paris: Mouton Publ.

Szántó M. (1995) A magyar szociológia 1960 és 1968 között. Szociológiai Szemle, 3, 95–122.

Szántó M. (2015) „Többé én apparátusban nem dolgozom...” Interjú Szántó Miklóssal, készítette Szabari Vera. Socio.hu 1, 293–300.

Szántó Z. (1936) Tardi helyzet. Budapest: Cserépfalvi.

Szántó Z. (1938) Cifra nyomorúság. Budapest: Cserépfalvi.

Szelényi I. (2015) Nosztalgikus jegyzetek a hatvanas évekről A magyar szociológia „szociotechnika” és „kritikai társadalomtudomány” között, 1963–1968. Mozgó Világ, 41, 1, 80–97.

Szuhay P. (1999) Foglalkozási és megélhetési stratégiák a magyarországi cigányok körében. In Kemény I. (összeáll.): A cigányok Magyarországon. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.

Virág T. (szerk.) (1997) Elhúzódó társadalmi traumák hatásának felismerése és gyógyítása. Budapest: Animula.